

KÖZLEMÉNYEK

Kézai Simon a „fajtiszta” Magyarországról. Kézai Simon *Gesta Hungarorum*jának szerkezetét és ideológiatörténeti hátterét a jogtörténeti és művelődéstörténeti kutatás eredményeinek, elsősorban Gerics Józsefnek és Szűcs Jenőnek köszönhetően jól ismerjük.¹ A mű/ tagolása világos: az első két részben a hun–magyar communitas történetét ismerjük meg, amely vérségileg a hunoktól, illetve a 108 magyar honfoglaló nemzetségtől származik. A két záró fejezet pedig a communitashoz csatlakozott előkelő jövevényekkel (hospes-vendégekkel), illetve a hadizsákmányként fennhatóságuk alá került szolgarendű népelemekkel ismert meg bennünket.

Kézainak a magyar nemzetre és az idegenekre alkalmazott terminológiája azonban már sokkal több fejtörést okozott, s ösztönzést adó forrását eddig nem sikerült azonosítani. A „Hungaria”-val szemben használt „*extera natio*” idegen, idegen föld szülötte értelemben való előfordulása nem példa nélküli. Régióta ismert egy 1297. évi királyi oklevél, amely a „*regni nostri incolae*”-val szemben az „*extere nationis hominis*” kifejezést állítja szembe.² Annál szokatlanabb a magyar nemzethez tartozó anyától és apától származók körére a tiszta Magyarország, „*pura Hungaria*” (c. 76.) megnevezés. E gondolatmenetnek megfelelően a vegyes, külföldiekkel kötött házasságból származókra a keverék, „*missitalius*” jelzőt alkalmazza, mindkét előfordulásakor negatív, elmarasztaló jelentésben (c. 22. és 55.) A „*pura natio*”-val szemben a szerző használja a „*mixta gens*” kifejezést, mégpedig azokra a népekre, amelyek nem jutottak el a communitas-lét szintjére. Így a c. 22-ben a hunok ellenfeleire, a c. 73-ban a magyarok ellenfeleire használja.

A „*pura*” és a „*missitalius*” jelzős kifejezések értelmezése nem kevés gondot okozott. A krónikának a *Monumenta Germaniae Historica*-beli kiadója a „*missitalia*”-ról megjegyzi, hogy „*verbum quod significat, nescio*”.³ Egy 1983-ban megjelent kanadai tanulmány szerzője a rasszista ideológia előfutárai közé helyezi a magyar krónikást, s többek között a kasztíliai, 14–15. századi conversos és zsidó-ellenes „*limpieza de sangre*” eszmekörében véli felfedezni középkori párhuzamait. Mondanunk sem kellene, hogy Kézai művének ilyen értelmezése csak a 13. századi művelődés- és jogtörténet teljes mellőzése árán lehetséges.⁴ Kézai szövegének magyar fordítói is ingadoznak a kifejezések magyartításakor, körülírják vagy

¹ GERICS J.: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához* = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös nom. Sectio historica* 1 (1957). 106–134.; Uő: *Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli-aquileiai kapcsolatairól* = *Filológiai Közöny* 1975. 315–318. SZÜCS J.: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumjában* = *Századok* 107 (1973). 569–643, 823–878.

² DEÉR József: *Közösségérzet és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon* = *A Klebelsberg Kuno MTI Évkönyve* 4 (1934). 101.

³ L. HEINEMANN in *MGH SS Bd. 29. Kézai* 55. fejezetéről.

⁴ HOFFMAN, Richard C.: *Outsiders by Birth and Blood. Racist Ideologies and Realities Around the Periphery of Medieval European Culture* = *Studies in Medieval and Renaissance History* 6 (1983). 14–17.

éppen fordítatlanul hagyják őket.⁵ Véleményünk szerint a probléma megoldásához közelebb jutunk, ha a „missitalius” szó ismert és legutóbb Szűcs Jenő által is hangsúlyozott olasz eredetét próbáljuk nyomom követni, és ezen az úton megkeresni jogtörténeti előzményeit.⁶

Az itáliai comunek működésének volt ugyanis egy olyan területe, ahol a Kézai krónikájában előforduló terminusokhoz hasonlókat találunk. Ez pedig a városi polgárjoggal (civilitas, olaszul cittadino) kapcsolatos előírások, státútumok s jogi értelmezések, „consilia” területére és szövegkörnyezetére vezet el bennünket. A városi jogforrások ugyanis különbséget tettek a frissen bevándoroltak és polgárjogot elnyerők, valamint a város területén már régóta helyben élők között. Ez utóbbiakat illeték a civis (illetve civilitas) verus, merus, antiquus, purus, originarius vagy éppen naturalis jelzőkkel. Az újonnan érkezettek ezzel szemben csak civilitas civilis-hez, civilitas accidentalis-hoz jutottak. Kezdetben e különbségtétel megfelelő jogi – a polgárjog gyakorlására, a polgároknak járó kedvezményekre hatással levő – következményekkel is járt. Így egyes városi tisztségekre való megválaszthatóság feltételei között szerepelt, az években meghatározott helybenlakás, esetleg az egész évben ott tartózkodás (cives assiduus) előírásaival együtt. Sienában például a „régí polgárok” az 1262. évi Constitutio alapján nagyobb fokú jogi védelemben részesültek a többiekénél, a városi tanács tanácsosai, a contado rektorai, a Biccherna, a pénzügyi magisztratúra felügyelői s más vezető testületek rangjai csak közülük kerülhettek ki.⁷ E rendelkezések alapján úgy tűnik, hogy inkább a helyben lakás éveit szabályozták, s nem a beköltözés óta született generációk számát vették figyelembe. A folyamatos helyben lakás kritériuma hol 10, hol 3 év volt, mindenhol a konkrét helyzetnek megfelelően szabályozott és időről időre változó. Így éppen Sienában az 1309. évi Constitutio szinte már formálissá teszi az ősi polgárok kiváltságait, s pusztán csak a frissen kooptáltakat érintő rendszeres vizsgálatok alól mentesíti őket. Az 1320-as évekre szinte teljesen eltűnik a megkülönböztetés, s ettől kezdve a polgárjogot már mindenki a „veri cives Senenses” mintájára nyeri el.⁸

Velencében például a Consiglio Maggiore 1305-ben a 15 és 25 éve helyben élő adót fizető polgárok között tesz különbséget, s csak az utóbbiakat tartja méltónak az igazi polgárjogra, a politikai jogok gyakorlásának teljességére. A század folyamán azután az előírt évek száma fokozatosan csökkent 15-re, majd 8-ra.⁹

A városok és városállamok saját gazdasági előnyeiket szem előtt tartva igyekeztek előmozdítani a betelepülést, s az adófizető polgárok számának növelését, de ugyanakkor érthető okokból gyanakodtak is, hogy az illető valóban le fog-e telepedni, s képes lesz-e az elnyert polgárjoggal járó terhek vállalására. Az 1288. évi bolognai státútumok még a bolognai nyelv ismeretét is előírták azok számára, akik a város ősi, „ancianus” polgárai vagy a város konzulai akartak lenni. Magától értetődő, hogy a helyben lakás mellett a leszármazás volt a kritérium, ami megragadhatóvá tette valakinek a hovatartozását.¹⁰

1205-ben Magyarországon elég volt annyit válaszolni a „ki a magyar” kérdésre, hogy „persona qui originem de regni Ungaria duceret”.¹¹ Az itáliai városállamokban ennél konkrétan kellett fogalmazni,

⁵ Pl. ERDÉLYI László: *Krónikáink magyarul*. Szeged, 1943. 79, 109. stb.; BOLLÓK János ford. in *A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. 133, 148, 157. – HORVÁTH János nagy tanulmányában a missitaliust korszaként fordítja. L. *A hun-történet és szerzője* = Irodalomtörténeti Közlemények 67 (1963). 448–449. stb.

⁶ SZÜCS J.: *i. m.* 620–621.

⁷ BOWSKY, W. M.: *Medieval Citizenship: the Individual and State in the Commune of Siena, 1287–1355*. = *Studies in Medieval and Renaissance History* 4 (1967). 198–201.

⁸ RIESENBERG, Peter: *Citizenship and Equality in Late Medieval Italy* = *Studia Gratiana* 15 (1972). 433–435.

⁹ RIESENBERG, Peter: *Civism and Roman Law in Fourteenth-Century Italian Society*. In: *Economy, Society and Government in Medieval Italy. Essays in Memory of R. L. Reynolds*. Kent, Ohio, 1969. 240–241.

¹⁰ Vö. 12. sz. jegyzet.

¹¹ SZÜCS, J.: *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum*. Bp. 1975. 21. (kiad. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. F. KNAUZ. 1. k. Strigonii, 1874. 181.)

ahol, mint láttuk, a polgárok számára ez közvetlen következményekkel járt. Bolognában a konfraternitások szabályzataiban, így a Società dei Lombardi statútumaiban (1256) azt találjuk, hogy lombardiai az, aki a Scultenán túl született, de legalább atyja, testvére, atyai nagybátyai. A szintén bolognai Società dei Toschani szabályzata (1256) a női ágat is bevonja annak megállapításába, hogy ki a toszkán.¹²

A polgárjog-adományozás kérdésének igen tekintélyes jogi szakirodalma alakult ki a 14–15. század-
ra,¹³ közülük a legnagyobb ismertségre Bartolus és Baldus de Ubaldis művei tettek szert.¹⁴ E századokban a jogi consiliák nem jelentéktelen része a polgárjoggal kapcsolatos problémákkal foglalkozott. Ez jól mutatja, hogy a kortársak tisztában voltak a jogi szabályozás fontosságával, s az abból rájuk származó előnyökkel. Betelepülő külföldieket, zsidókat, vidékieket egyaránt érintett a szabályozás, és számtalan vitatott határesetben a jogászokra maradt annak eldöntése s jogi mérlegelése, hogy a született polgárok és a megadómanyozottak, kooptáltak mikortól és mennyiben élveznek azonos jogokat. A 13. századi felfogás – miként a statútumok bizonyítják – előnyben részesítette a születés alapján öröklődő polgárjogot. Ez a felfogás teljes mértékben összhangban volt a római jogi rendezéssel (Cod. X,40–39–, Dig. 50,1 és 50,6). Baldus és kortársai azonban már elismerték a commune által kreált, polgárjoggal megadómanyozott kategóriát, s azt a született polgárokkal teljesen azonos jogúaknak tekintették. Bartolus például a városi polgárjogot teljes mértékben jogi ügynek tekintette, s a nem természetes (originarius) polgárra vonatkozóan is kimondja, hogy azt „igazi és eredeti” polgárnak kell tekinteni (habeatur pro cive vero et originario). A commune-nak, amely „superiorem non recognoscat”, joga van meghatározni azok körét, akiket polgárainak tekint. Némi eltéréssel, de a lényegyet illetően Baldus is hasonlóképpen vélekedett. Baldus férje jogán még a betelepülő feleséget is az ősi polgárok közé sorolja.

Ezen a ponton kanyarodhatunk vissza Kézai szóhasználatához, aminek legérdekesebb eleme kétségkívül a missitalius szó.¹⁵ Magára a szóra a jogi szövegekben nem sikerült rátalálnunk, a szóképzés alapjául szolgáló miscere, régies mischiare, meschiare alakjaira viszont igen. Az, hogy az olaszban a miscere használatos embercsoportok keveredésének a leírására, nem meglepetés. Ilyen jelentésben a latin miscere is előfordul a *Bibliában*. Témánkhoz azonban közvetlenül kapcsolódnak azok az előfordulásai, amelyek a városi polgárjoggal kapcsolatosak. Ezekre a legfrappánsabb példákat nem másutt, mint Dante *Isteni színjátékában* találhatjuk meg. A *Paradicsom* 16. énekében (48–51.) ugyanis a firenzei polgárság idegenekkel, arra méltatlan elemekkel való felhígulásáról panaszodik a költő: „Ma la cittadinanza, ch'è or mista / Di Campi, di Certaldo e di Figghine / Pura vedeasi nell'ultimo artista”.

A Dante-részlet fenti értelmezését jól támogatják az *Isteni színjáték* 14. századi kommentárjai. Így például Benvenuto de Rambaldis de Imola kommentárjában a cittadinanza szót a következőképpen magyarázza: „... deplorat perversionem et confusionem suae civitatis, et breviter vult dicere, quod Florentia erat tunc habita solum et antiquis et veris civibus, ubi modo est repleto faece rusticorum”. Majd egy kicsi-

¹² *Gli Statuti della Società del popolo di Bologna*. Ed. Augusto GAUDENZI. Roma, 1889–1896. (Fonti per la storia d' Italia, t. 3–4.), *Gli Statuti di Treviso* (s. XIII–XIV). Ed. Bianca BETTO. Roma, 1984. (Fonti per la storia d' Italia, vol. 109.) vol. 1. 146–148.: ancianus választhatósága: 30 éves helybenlakás vagy „civis natione patris vel matris vel propria natione”. uo. 611.

¹³ RIESENBERG, P.: *Citizenship at Law in Late Medieval Italy* = Viator 5 (1974). 334–339.

¹⁴ CANNING, Joseph: *The Political Thought of Baldus de Ubaldis*. Cambridge–New York, 1987. 169–184., Uő.: *A 14th Century Contribution to the Theory of Citizenship in the Thought of Baldus de Ubaldis*. In: Authority and Power. Studies. . . presented to W. Ullmann. Ed. Brian TIERNEY – Peter LINEHAN. Cambridge–London–New York, 1980. 208–212.

¹⁵ A missitalius szó értelmezésére először MADZSAR Imre: *Missitalius és missitalia* = Egyetemes Philológiai Közlöny 64 (1940). 222–223. Dantéra: RIESENBERG, P.: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzeteket) 241. Idézett kommentár: *Comentum super Dantis Aldigherii Comoediam*. Firenze, 1887. Ed. Jacobo Philippo LACARTA. Vol. 5. 163, 167. További kommentárok: *Comento di Jacopo della Lana*. Ed. SCARABELLI. Bologna, 1867. Vol. 3. 255–257.; *L'Ottimeo commento*. Ed. A. TORRI. Pisa, 1829. Vol. 3. 368–72. (Utóbbi kettőt nem használtam).

vel később a költő „confusion delle persone” szavait „colluvies et mixtura scilicet diversarum nationum cum civibus”-ként értelmezi.

A fentiek értelmében úgy látjuk, hogy Kézai szóhasználatára az itáliai városállamok polgárjoggal kapcsolatos terminológiája lehetett hatással, miként sokszor a *communitas* szó helyett is annak olasz változatát, a *communé*t használta. A magyar krónikás a *missitalius* szóval az említett példáinkban leírt keveredettséget kívánta érzékeltetni. Amint a krónika 55. fejezetében olvashatjuk, Kézai felfogása szerint a *civis verustól* és egy idegen származású betelepülttől való leszármazás nem eredményezett tiszta „polgárjogot” az illető számára.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Pótlás az RMNy-hez. S 1143B > BEYTHE Imre [transl.]: Az Vr Christusnak szentseges vachoráiáról valo praedicatio, melliet Martinus Mollerus bechülletes feo praedicator nemet nyelvön irtt, abbol magyar nyelüre fordittatott, az tekéntetes, és nagiságos Batthyáni Ferencz urnak ujjannan hozot nyomtato bő-tüivel, mint elsőben probájáival Beoythe Imre, németh-vjvári magyar praedicator által. Ki nyomtattatott Johannes Korzenski, cheh könyvnyomatató által. Anno M.DC.XVII.<< []², A-D ? = [18]fol. – 4° <

Olim: Pozsony, Ponori Thewrewk József – Batthyány Fülöp herceg

Református prédikáció. A fordítás alapjául Martin Möller (1547–1606) teológiai doktor, görlltzi elsőpap műve szolgált. A fordító Kői Beythe Imre (Bejthe István fia), aki ebben az időben németújvári református lelkész volt. A könyv elveszett, emlékét egykori tulajdonosának nyomtatásban kiadott feljegyzése őrizte meg. Ponori Thewrewk József: Hunyadi Székely Mátyás serlege Rác-almáson, Fehér vármegyében, Tergoveczy Modrovich Ignác birtokában. Ponori Thewrewk József „Utazásnaplójából”. Esztergom, 1855. 11. 1. Leírása szerint a tizennyolc negyedretű levélből álló könyvecske „harmadik oldalán legelől következő diák szavak olvastatnak: *Proba novae typographiae Spectabilis ac Magnifici Domini Domini Francisci de Batthyán, Vydárini erectae, ad gloriam Dei, et ecclesiae verae ac syncerae emolumentum feliciter incipit. Anno 1617.*” Megemlíti azt is, hogy az egyik példány címlapján a következő kéziratos feljegyzés volt olvasható: „Batthyáni Ferencz urnak, ki 1625-ik esztendőbe september hónapnak 15-ik napján megholt, cseh aszon felesége volt, Lobkovitzi Popel Éva.” Ponori Thewrewk József ezt írja a példányok sorsáról: „Ebből az igen ritka régiségből gyűjteményem számára két példányt szereztem vala meg, melyek közül egyet Batthyáni Fülöp herczegnek adtam, másik pedig 1848 vége felé Pozsonyban több nagyböcsű ritkaságokkal a lángok mártaléka lön.” A nyomda történetével foglalkozó legutóbbi tanulmány: V. Ecsegy Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa* = OSzK Évkönyv 1979, 303–352.

SENYMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai. A debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (B 524 jelzet alatt) vaskos angol kolligátum-kötetet őriznek. A gyűjtemény közel harminc londoni prédikációt tartalmaz az 1644/45-ös évekből, olyan szentbeszédet, amelyek az angol képviselőház (House of Commons) tagjai előtt hangzottak el más-más lelkészek szájából, akik között szemmel láthatóan többségben voltak a puritán, presbiteriánus érzelmű hitszónokok. Ebből a szempontból példaértékű a kolligátum első darabjának szerzője, Thomas Case. Ez az oxfordi végzettségű teológus először Norfolkban és Manchesterben, majd 1641-től kezdve Londonban prédikált, mint a St. Martin’s-in-the-Fields templom lelkésze és egy másik londoni templom (St. Mary Aldermanbury) rendszeresen meghívott prédikátora.¹ Thomas Case a 17. század negyvenes éveiben még erősen egyházi hierarchia ellenes puritán volt, s így a kolligátumban szereplő prédikációjában is, amelynek címe *The Root of Apostacy, and Fountain of true Fortitude* (A hitszegés gyökere és az igazi állhatatosság kútfeje), a parlamenti erőknél a royalisták fölött aratott győzelmeit dicsőítette. Később, sok mérsékelt presbiteriánussal

¹ *Dictionary of National Biography*. Vol. IX. London, 1887. 264.

együtt Case is királypárti lett, de 1644-ben még meg volt győződve róla: az igazság teljes mértékben a Parlament oldalán van.

Ezt a más puritán hitszónokok (Edmund Calamy, Joseph Langley) prédikációit tartalmazó, politikai szempontból egyértelmű gyűjteményt Bihari Ferenc hozta haza Angliából. Neve, „Franciscus Bihari” formában (áthúzva bár, de kivehetően) ott áll a Thomas Case-művel kezdődő kötet címlapján. Ez az alighanem erdélyi, vagy pártiumi születésű református teológus és filológus² 1642 nyarán kezdte meg külföldi tanulását Franekerben, majd öt éven át járta egyik németalföldi egyetemet a másik után. Kétszerei leideni beiratkozása alapján eddig is feltételezhetjük, hogy megfordult Angliában, de ottlétének a már említett tulajdonosi bejegyzés a legjobb bizonyítéka. Angol nyelvű könyvet ugyanis főként azok a magyarok vettek, akik jártak Angliában; ez alól a szabály alól csak kevés kivételt ismerünk. Bihari alighanem az 1646-os év első felében járt Londonban, amikor még utcán árulták ezeket a nemrégiben elhangzott parlamenti (de népszerű) prédikációkat, minthogy 1646. július 16-án már újra Hollandiában találjuk, ahol Deventerben matrikulál.³ Hazatérése után Bihari Ferenc a gyulafehérvári kollégiumban tanított, a többi közt poézist. Egy Comenius-szal kapcsolatos művet is fordított angolból és „belgából” (értsd hollandból) peregrinustársával, Csaholci Pap Jánossal együtt,⁴ s ha azonos a Biharival, aki Pápai Páriz Ferenc gyermekkorában a logika professzora volt Gyulafehérvárt, az 1650-es évek közepén még élt.⁵

Bihari a kolligátumot alighanem a gyulafehérvári iskola könyvtárára hagyta, s innen mentette ki azt 1658. szeptember elején, a török–tatár támadás idején Apáczai Csere János. A gyűjtemény címlapjának tetején ugyanis ez áll: „Redemptus ex praeda Tartarica per Joh. Apacium”. Apáczai, mint ismeretes, 1656-ban költözött Gyulafehérvárról Kolozsvárra, s az ottani iskolának volt igazgatója és megbecsült tanára. Nincs rá adatunk, hogy 1658-ban, közvetlenül a török–tatár betörés előtt Apáczai Fehérvárt járt volna, de tudjuk egy levélből, hogy testvérei és rokonsága Kolozsvárt kerestek menedéket, s hogy húsz tallért adott az öccseinek, akiknek „semmiek a világon a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt”.⁶ Elképzelhető, hogy egyik testvére, az ugyancsak írástudó (Hunyad megyei nótárius) Apáczai Tamás hozott magával néhány könyvet Kolozsvárra; a másik lehetőség persze az, hogy Apáczai Csere János már Fehérvár 1658. szeptember 5-i kifosztása és felégetése után járt a fejedelmi székhelyen, és szedte össze a fejedelmi könyvtár kiszórt könyveiből a még ott fellelhetőket. Kolozsvár maga megmenekült a pusztulástól, iszonyú, 60 ezer tallérnyi sarc kifizetésének köszönhetően. Maga a tudós kolozsvári tanár soha nem járt Angliában, de olvasott angolul,⁷ s hollandiai tanulóévei alatt megtanulta tisztelni az angol hittudományt: így a *Magyar Encyclopaedia* forrásai között is szerepel két angol, a hajdan Franekerben tanító, William Ames, illetve Dudley Fenner teológiája és etikája. Nem látszik tehát túl merész feltételezésnek az, hogy Apáczainak az angol puritanizmus iránti rokonszenve is szerepet játszott abban, hogy a török–tatár pusztításból éppen ezt a könyvet mentse ki, s juttassa vissza a kollégiumi könyvtár állományába.

Igenám, de melyikébe? A gyulafehérvári kollégium tanárai és diákjai néhány évig többnyire Kolozsvárt húzták meg magukat, de 1662-ben Apaffi Mihály fejedelem az iskolát Nagyenyedre költöztette. Így feltételezhetjük, hogy az angol kolligátum Apáczainak 1659 végén bekövetkezett halála után, de 1662-től szinte biztosan a nagyenyedi könyvtár állományába került. Ez a hipotézis segít megoldani a kolligátum címlapján található második bejegyzés titkát. A legfelső címsor (*The Root of Apostacy*) alatt ugyanis ezt a más kéztől származó bejegyzést olvashatjuk: „Post redemi ex praeda Germanor[um] Tol. 1. Joh. Miko”. Ki volt ez a Mikó János és hol mentette ki az egyszer már megmentett prédikáció-gyűjteményt? Ezt a

² Groningenben mindkét tárgyat tanulta. Lásd: MIKLÓS Ödön: *A gröningeri egyetemen tanult magyarok névsora* = Dunántúli Protestáns Lap 1917. 194.

³ SEGESVÁRY Lajos: *A deventeri atheneumban tanult magyarok 1644–1649* = Századok 1937. 507.

⁴ *Index Vocabularum J. A. Comenii*. Alba Julia, 1647 (RMK I: 792)

⁵ vö. HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Budapest–Szeged, 1966. 539.

⁶ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 488.

⁷ BÁN: *i. m.* 153.

másodszeri bejegyzőt mi zögödi Mikó Jánosban⁸ véljük megtalálni. Ez a Mikó János 1655-ben vagy 56-ban született és a felsíki hadak hadnagyaként katonáskodott a Thököly-felkelésben. 1715-ben még élt. Írástudó ember volt, akinek fennmaradtak naptárokra írt töredékes naplójegyzetei. Mivel Apáczaihoz hasonlóan ő sem ad meg dátumot a könyv megmentésének idejéről, teljes biztonsággal ezt mi sem tudjuk megállapítani; Enyed története mégis nyújt némi fogódzót. A Rákóczi-szabadságharc alatt Rabutin kétszer is (1704-ben és 1707-ben) feldúlta és felégette a várost. Alighanem az egyik dúlás idején mentette meg az angol nyelvű kolligátumot Mikó János. A „németek” itt a császári csapatokat jelenti, akik 1705 őszén a debreceni kollégiumot is kifosztották és feldúlták. Ha mégis Enyedet és nem Debrecen tartjuk a kötet-mentés színhelyének, az a többi közt azzal függ össze, hogy a Case-beszéddel kezdődő kolligátum még nem szerepel a debreceni kollégiumi könyvtár 1714-ből fennmaradt katalógusában. A kötet alighanem csak a 18. század második felében került Debrecenbe — erre utal egyébként a címlappal szemközti lapon található évszám (1773) is.

A 17. századi angol kolligátum két bejegyzéséhez nem szükséges érzelmi kommentár azoknak, akik ismerik a magyar (és erdélyi) történelem szinte sorszerűen ismétlődő tragédiáit. Azokat a véres eseményeket, amelyek után a költő méltán sóhajt fel: „Isten csodája, hogy áll még hazánk”. Mint ahogy az is csodával határos, hogy viszonylag sok régi könyv megmenekült a prédálóktól és gyűjtőgatóktól Kolozsvárt és Nagyenyeden vagy Debrecenben. Ez a régi angol kötet legalább három magyar könyvbarátnak köszönheti fennmaradását, akik közül egyik a magyar művelődéstörténet egyik óriása. Egyetlen kolligátum történetéből így olvashatjuk ki azt az évszázados küzdelmet, ami sokak tudásszomja és áldozatkészsége révén a Nyugat felé mindig nyitott magyar kultúra fennmaradásához és felvirágzásához vezetett.

GÖMÖRI GYÖRGY
Cambridge

Bethlen János Históriajának függelékéről. Bethlen Jánosnak, Erdély Tacitus-ának *Historia rerum Transylvanicarum* című munkája sokáig kéziratos másolatban terjedt. Első része, amely 1663-tól 1669-ig tekintette át az erdélyi eseményeket, nyomtatott formában csupán 1772-ben jelent meg Bécsben. Az 1670-től 1673-ig történt eseményeket bemutató második rész pedig ugyanott látott napvilágot 1783-ban. Mindkettő gondozója Horányi Elek volt. Előszava szerint a *Historia* kéziratát Carolus Iosephus Fritz de Rustenfeld birodalmi, császári és királyi udvari kamarai tanácsostól szerezte meg Bécsben. E kiadás latin szövege bizony igen sok kívánnivalót hagy maga után. Rengeteg a kézirat félreolvasásából vagy a szerkesztő és a szedő hiányos latin tudásából adódó elírás benne. Már a kortársak is jól látták ezt. Benkő József nemrégiben megjelent levelezéséből¹ kiderült, hogy ő is elégedetlen volt e kiadással. Nehezményezte, hogy közrebocsájtója „plurimis mendis sublatiis recognovit”, azaz a hibáktól megjobbítva adta ki, ahelyett, hogy „az Író Bethlen János tulajdon keze'írása, melyly is Erdélybenn egy e'féléken kapónál találatik, elé hivatattot volna.”²

Mindent megtett annak érdekében, hogy megszerezze Bethlen János eredeti kéziratát. Igyekezett kölcsönkérni az elérhető példányokat, tanulmányozás céljából. 1781. március 29-én Pataki Sámuelnek írta, hogy meg akarja nézni azt a kézírásos példányt, amelyet még ő másolt Bethlen Gergely grófnak, amikor enyedi diák volt, továbbá el kívánta hozatni magához Ajtára gr. Teleki Sámuel tanácsúr példányát is.³ A másolatok azonban nem elégítették ki. 1781. május 15-én írta: „Bethlen János Continuatioját minden eddig olvastam exemplarban hibásnak találtam.”⁴ Teleki Sámuelről megkapta annak kéziratát,

⁸ Századok 1888. 355.

¹ Benkő József levelezése. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette SZABÓ György és TARNAI Andor. Bp. 1988. (Commerciana litteraria eruditorum Hungariae I.)

² Uo. 211 (helyesen 121).

³ Uo. 125–127.

⁴ Uo. 131.

1781. november 28-i levele szerint. Ezt a példányt a nála lévő kézirattal összevetette és néhol kiegészítette, néhol pedig javításokkal látta el.⁵ Pár nappal e levél elküldése előtt nagy titokzatosan jelezte Telekinek, hogy „Tsak alig, ha a' Bethlen Janos igaz *autographumát* jó pénzért Nagyságodnak nem kerítjük: de ez igen nagy titok attól, a' kitől függ a' megnyerés.”⁶ Kiterjedt levelezése és könyves kapcsolatai révén hozzájutott az eredeti kéziratos példányhoz is. 1781-ben az Országgyűlésnek írott beadványában felvetette az eredeti kézirat alapján készítendő új kiadás tervét is.⁷ 1792. január 18-án pedig Aranka Györgyhöz írott leveléhez csatolta annak a *Jelentésének* a másolatát, amelyet 1791. Szent Márton napján küldött el az erdélyi gubernátornak. Ebben az iratban jellemzett néhányat azokból „az el-szenvedhetetlen és számtalan hibákból”, amelyek a Horányi-féle bécsi kiadásban találhatók.⁸ Megállapításait már a kezében levő eredeti kézírral való összevetés alapján tette:

„Nállam vagyon a' Betlen János Ur tulajdon írása, minden tsonkaság nélkül, negyed rétbén 357 levélen (foliumon), mely is 89 árkost tészén, vászonnal béllert veres bőr táblában. Ha valaki vakmerőképpen kételkednek benne; könnyen meg-győzöztetnék annak az Urnak Erdélybe szerte, de legbövebben az Udvarhelyszéki Leveles Házban található törvényes Leveleiből.”⁹

Benkő József összevetéseit a *Historia* 1993-ban megjelent magyar fordításakor messzemenően figyelembe vettük,¹⁰ annál is inkább, mivel nincsen tudomásunk arról, hol van jelenleg az eredeti kézirat. Benkő levelezéséből további sorsát illetően annyit tudunk, hogy ő 1792. május 1-jén visszaváráon elküldte azt Bethlen Gergelynek, hogy összevehesse Benkő *Jelentésével*.¹¹ Levelezésében azután már nem történik említés többet e kézitról. Bízunk benne és nagyon reméljük, hogy az eredeti kézirat fent olvastott, részletes leírása ráillik valamelyik még meglévő példányra.

Benkő József a már említett *Jelentésében* megjegyezte, hogy a Horányi-kiadás végén két olyan irat is szerepel, amely nem található az eredeti kézírralban:

„2. Hogy 1673-ra olyan két Írást ragasztott hátul [ti. Horányi], melyek sem azon esztendőre nem határozathatnak, sem a' Betlen János keze írásában (mely nálam minden tsonkaság nélkül találtatik; ugy, hogy a' végén fél levélnél több maradt tisztán) nem találtatnak. Ugyan is, a' mi a' nyomtatás 2-ik Darabjának 460. [helyesen: 466.] lapján, a 17. és 18. sorokban, így olvastatik: *Annus tandem hic infaustus inter hos motus nobis valedixit*. Ezek éppen az utolsó szók Betlen János írásában, és a' mi osztán mindjárt nem hogy új Szakaszbá tétetnék, de tsak nagy betűkkel sem kezdetik a' nyomtatásban, ezen szokkal: *quod calamitosissimis hisce temporibus*, 's foly a' 496-dik lapig, az egészeszen más színű munka, 's kérdés, ha Betlen János írtaé? Ismét egészeszen más színű, 's más időre való u. m. 1658-ra, ez a' Munka, a' mely ottan kezdődik *Innocentia Transilvaniae* nevezet alatt. Igaz ugyan, hogy már ez a' Betlen János munkája, melyben menti az Erdélyieket, és Erdélynek a' Pogányok által lett pusztulását egészen 2-dik Rakóczi Györgyre rakja, de ezt külön írta 's nyomtatta volt is-ki.”¹²

Az első mű, amelyik egyáltalán nem válik el a *Historia* utolsó mondatától, heves kirohanás az Osztrák Ház politikája ellen. Bethlen történeti munkájától eltérő ünnepélyes hangvétele és fenkölt stílusa már a történészeknek is feltűnt. Bartoniek Emma külön utalt erre a Domus Austriaca ellen intézett vádiratra, de mivel ő is csak a nyomtatott szöveget ismerte, fel sem merült benne, hogy szerzője nem azonos

⁵ Uo. 150.

⁶ Uo. 149.

⁷ Uo. 328.

⁸ Uo. 333–339.

⁹ Uo. 336.

¹⁰ BETHLEN János: *Erdély története 1629–1673*. Ford. P. VÁSÁRHELYI Judit. A jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: JANKOVICS József. Bp. 1993. Balassi.

¹¹ BENKŐ József: *i. m.* (1.) 341.

¹² Uo. 335–336.

a *Historia* szerzőjével.¹³ Annál is inkább, mivel az utána következő irat vitathatatlanul Bethlen János munkája volt, amelyet Barcsay Ákos fejedelem megbízásából írt annak érdekében, hogy Barcsaynak II. Rákóczi Györggyel szemben való eljárását igazolja a külföld előtt.¹⁴ Igaz ugyan, hogy Bethlen János az 50-es évek zivataraiiban a németes Kemény Jánosnak is hűségnyilatkozatot tett, de mindig is a török orientáció híve maradt. Mondanivalója tekintetében tehát nem volt idegen Bethlen felfogásától az osztrák önkényt leleplező irat. A szégyenletes vasvári békét követően mélyült el benne az Osztrák Házzal való szembenállás. Éppen ezért szimpatizált a Wesselényi-összeesküvés bukása miatt Erdélybe menekült magyarországiakkal, bár nem nézte jó szemmel Teleki politikáját, aki aktívan részt vállalt a száműzöttek katonai akcióiban is.

A Domus Austriaca elleni vádirat eredetére a szöveg elején olvasható „*austeritas*” és „*libellus*” szavak vezettek rá bennünket. Kézenfekvőnek tűnt ugyanis az ismeretlen szöveget összevetni az először 1671-ben megjelent *Austriaca austeritas* című röpirattal.¹⁵ A két szöveg lényegében teljes azonosságot mutat. A *Historia*-beli változat közli a röpirat főszövege előtt olvasható bevezetés szövegét is:

Austriaca austeritas (1671)

„Quod calamitosissimis hisce temporibus, quae aetatem nostram, inaudita plane austeritate, in Regno Hungariae, exercent, per editionem exigui hujus, quem cernis, Libelli, in medium prodeam. . .”

A Historia 1783. évi kiadásának 466. lapja:

„Annus tandem hic infaustus inter hos motus nobis valedixit, quod calamitosissimis hisce temporibus, quae aetatem nostram inaudita plane austeritate regni Hungariae exercent, exiguo hoc, quem cernis libello, in medium producam.”

Mint ismeretes, ezzel a nyomtatvánnyal kezdődött azoknak a politikai színezetű vitairatoknak a sora, amelyek célja az volt, hogy a külföld előtt lelepleződjék az Osztrák Ház 1670-es években Magyarországon gyakorolt önkénye. Évente jelent meg e tárgyban újabb és újabb vádirat – természetesen szerző nélkül és koholt nyomdahellyel.¹⁶ Az *Austriaca austeritas* szerzőjének sokáig Bethlen Miklóst tartották, míg nem levelezése alapján nyilvánvalóvá vált, hogy ő maga sem tudta, ki a szerző.¹⁷ E röpiratot 1672-ben annak *Continuatio*-ja követte, melynek viszont már valószínűleg Bethlen Miklós volt a szerzője.¹⁸ Ennek első fele újra közreadta az *Austriaca austeritas* teljes szövegét. A katolikus és osztrák álláspontot összefoglaló *Evisceratio mendacissimae nugacitatis, Austriacam austeritatem somniantis, ostendens in Austriacis Clementiam pro austeritate. Sed minoribus quibusdamque nugis praetermissis, crassiora duntaxat scommata detergentur* 1673-ban jelent meg Bécsben.¹⁹ Erre a választ a Justus de Palma Florentini álnév mögé rejtőző Pósházi János adta meg ugyanabban az esztendőben *Austriacae austeritatis, ejusdemque continuationis confirmatio, hoc est absurdissimae eviscerationis austriacam clementiam depraedicans refutatio* címen.²⁰

De térjünk vissza az *Austriaca austeritashoz*! E röpiratban a magát meg nem nevező, mindmáig ismeretlen szerző azt a folyamatot meséli el, amelynek során az egykor dicső magyar állam a végső hajótörésig

¹³ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Sajtó alá rendezte: RITOÓK Zsigmondné. Bp. 1975. 463.

¹⁴ [Várad], 1659 = RMK II. 929. Vö.: V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám ismeretlen nyomtatványai* = MKSz 1989. 47.

¹⁵ [Kolozsvár], 1671. = RMK II. 1293.

¹⁶ Már 1902-ben megállapította GYALUI Farkas, hogy e nyomtatványok Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári műhelyében készültek – Vö.: MKSz 1902. 73. Meghatározását V. ECSEDY Judit szóban megerősítette a 16–18. századi nyomtatványok betűtípusainak repertórium alapján, amit ezúton is köszönünk.

¹⁷ JANKOVICS József: Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek = MKSz 1978. 356–359.

¹⁸ [Kolozsvár] = RMK II. 1293. Vö.: JANKOVICS József: *i. m.* (17.)

¹⁹ RMK III. 2638.

²⁰ [Kolozsvár] = RMK II. 1319. – Vö.: JANKOVICS József: *i. m.* (17.) 358–359.

jutott el az Osztrák Ház irányítása alatt. Lényegében röviden felvázolja történelmünket. Utal a magyar nép évszázadokon át megmutatózó bátorságára, amelyért kiérdemelte „a Messiásnak szentelt világ leg-erősebb bástyája” elnevezést. Uralkodói mindig olyan mágnások voltak, akik szerették a népet, kegyelmmel kormányoztak. II. Lajos szerencsétlen halála véget vetett ennek az idilli állapotnak. Ekkor Isten büntetéseként lezárult Magyarország dicsőséges korszaka. Az Osztrák Házat választották királyi házul. Már első uralkodók: I. Ferdinánd, Miksa, Rudolf idején megkezdődtek a hatalmaskodások; az osztrákoknak a törökökkel való megalkuvása, amelynek következtében egész magyarországi tartományokat engedték át a törököknek; a vallási zaklatások, a magyarok ősi szabadságának megsértése. Ellenük lépett fel Bocskay István mozgalmá. Az ő és Bethlen Gábor politikai és hadi sikerei a magyarországi rendekre háruló terhek viszonylagos enyhülését eredményezték. III. Ferdinánd idején az 1638. évi országgyűlésen tett ígéretük ellenére fokozódott a protestáns vallás üldözése, és csupán szép szavaknak bizonyultak az 1642. és 1655. évi országgyűléseken aláírt egyezségek Magyarország szabadságának megújításáról. Lipót hasonlóképpen cselekedett, mint elődei. Bár 1655. évi beiktatásakor mindent megígért; az 1655 és 1662 között történt események rácafoltak erre. Ezért esküdtek össze ellene Rákóczi Ferenc és társai, de ezzel is csupán alkalmat adtak a további vérengzésre. Az Udvar kegyelmet ígért azoknak, akik eldobják a fegyvert, de szavát nem tartotta be. Anélkül fosztották meg szabadságuktól és jószáguktól azokat, akik önként megadták magukat, hogy a hazai rendelkezések és a nemesi privilégiumok szerint országgyűlésen hoztak volna ítéletet ellenük. Sőt még a Rákóczi-felkelésben részt nem vállalók ellen is eljárást kezdeményeztek. A Wesselényi-felkelést pedig a pártütés és a zendülés gyűlöletes nevével mocskolták be, pedig azt a rendek teljes joggal indították. II. András *Aranybullája* ugyanis kimondja, hogy „valahányszor a király a királyi igazgatásban az uralkodás állhatatlan szeszélye folytán vétségeket követ el, vagy országa alattvalóit szokatlan terhekkel sújtja, vagy az alapvető törvények és állami rendelkezések és a kivívott privilégiumok figyelmen kívül hagyásával, sőt akár az országnak és a szent koronának letett esküje ellenére kormányoz, mindannyiszor büntetlenül bekövetkezhet az ország Rendjeinek királyuk elleni fegyveres felkelése is.”²¹ Ártatlanul bűnhődnek ennek értelmében a magyarok. A spanyol inkvizícióhoz hasonlóan járnak el ellenük. 1672. december 22-én kelt királyi idézőlevéllel a pozsonyi Törvényszék elé idézték a szétszéledő bűjdösöket, de az eljárás ígérete csak csalétek, és hasonlóképpen fogják majd rászedni a megjelenteket, mint a cseh felkelőket 1621-ben. Ezért tartja különösen fontosnak az anonym szerző, hogy olvasója tanulmányozás és okulás céljából megszerezze magának a *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* című 1648-ban megjelent könyvet. Ebből megláthatja az olvasó, hogyan járt el az Osztrák Ház a cseh felkelés leverésében. Ha mégsem tudná eme „arany könyvet” megszerezni magának, akkor törekedjen a vallási megbékélésre, nehogy a Csehországhoz hasonló rabságba sodródjék a magyar nemzet. Ez az röpirat rövid tartalma.

1621-ben a téli király vereségét követően II. Ferdinánd kemény intézkedéseket hozott a cseh protestánsok ellen. Prédikátoraikat száműzte, híveiket pedig áttérésre kényszerítette.²² A cseh egyháztörténettel kapcsolatban fentebb idézett mű szerzőjének neve nem szerepel a címlapon, sem a nyomtatványban,²³ de e munkát saját műveként nevezte meg Comenius autobiográfiájában, az *Epistula ad Montanum*-ban.²⁴ Először 1647-ben jelent meg Leidenben *Synopsis historica persecutionum ecclesiae Bohemicae* címen, majd 1648-ban hely nélkül a fentebb idézett címmel.²⁵ N. N. N. aláírását, *in exilio*, 1632. kelt előszava szerint a cseh protestánsüldözés elől Belgiumba menekült csehek tudomására jutott, hogy újból kiadják Joannes Fox *Martyrologiumát*. Őket is felkérték üldöztetésük leírására. Comenius vállalkozott is erre. Céljának tekintette, hogy a cseh egyház jelesebb változásait röviden *stylo historico* bemutassa a régi

²¹ BETHLEN János: *i. m.* (10.) 583–584.

²² CSÁJI Pál: *Jessenius György* = Egyháztörténet 1959. 47.

²³ Az OSzK-ban két példánya is megvan a 159.496. és az App. H. 361. jelzeteken.

²⁴ J. A. COMENIUS: *Diló. Opera omnia I.* Epistula ad Montanum. . . Ediderunt: Julie NOVÁKOVÁ, Antonia ŠKARKA. Praha, 1969. Acad. 32. 53.

²⁵ BLEKASTAD, Milada: *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky.* Oslo–Praha, 1969. Universitetsforlaget – Acad. 132. 439–440.

történeti annalesek kivonatával. Ehhez hozzávette az ún. *Ferdinanda persecutiót* is, azaz a 17. század húszas éveiben kezdődött csehországi protestánsüldözés főbb fejezeteit is. Ez a hajsza ugyan elsősorban politikai jellegű volt, mégis *martyria tamen esse*. E részekben Adam Hartmann, a prágai Bethlehem lelképásztora volt nagy segítségére adataival. Comenius összeállítása végül is nem került bele Fox művének hetedik kiadásába,²⁶ hanem önállóan jelent meg. E könyv igen nagy népszerűségnek örvendett. 1650-től kezdve lefordították angolra és németre is, és többször újra kiadták. Cseh fordítása 1655-ben a lengyelországi Lesznóban, majd 1663-ban Amszterdamban jelent meg.

Magyarországi ismertségéről is több adatunk van. A Ráday-könyvtárban őrizték egy példányát, amelynek tulajdonosa Ladmóczi István gályarab volt, aki Zollikofer Lőrinc szentgalleni lelképásztortól kapta azt 1676. július 24-én Szentgallenben,²⁷ pár esztendővel azután, hogy az *Austriaca austeritas* anonim szerzője ennek az „aureus libellus”-nak a tanulmányozását olvasója figyelmébe ajánlotta. A 18. században több magyar fordítása is született e műnek: ismeretlenül őriz egy fordítást az Országos Széchényi Könyvtár.²⁸ Csáji Pál pedig a „Csider Imre – 1782-ben Csehországba exmittált lelképásztor kéziratos könyvében” lévő magyar változatra hívta fel a figyelmet, amely ma már nem található.²⁹

Mivel a *Historia* címlapján nincs feltüntetve a szerző Comenius neve, lehetséges, hogy sokakban, akik forgatták, nem is tudatosodott, hogy Comenius művéről van szó. Mégis fontos és eddig nem ismert adalék e mű ismertsége is Comenius oeuvre-jének magyarországi befogadása szempontjából. S e könyvnek „aureus libellus”-ként való aposztrofálása elárulja, hogy az *Austriaca austeritas* szerzője igen fontosnak tartotta, hiszen napjainkig az „arany” jelzőt csak olyan könyvekhez tesszük hozzá, amelyek valamilyen szempontból különösen jelentősek. A 17. században sem volt ez szokatlan. Hiszen Spielenberger Jónás is „aureus libellus”-ként ajánlotta az olvasó figyelmébe Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* című fordítását:³⁰

„Svnt multi satis aurei libelli,
Omneis inter aureos libellos
Molnaris placet aureus libellus.”

Maga Comenius is használta e kifejezést Fortius Ringelberg *De ratione studii liber vere aureus* című művének címlapján.³¹ Századunkban is élünk ezzel a jelzővel pl. *aranymondás*, *Arany ABC*,³² *Arany mesekönyv*.³³ Lehetséges, hogy az *Aranybulla* ellenállási záradékának az idézése – ugyan II. András törvényét az *Austriaca austeritas* nem nevezte *Aranybullának* a latin szövegben – vezette az ismeretlen szerző tollát arra, hogy a *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* című könyvet „aureus libellus”-nak nevezze. A cseh eseményekre való utalás később, az 1673-ban megjelentetett *Austriaca austeritast* cáfoló irat *Confirmatioja*, azaz megerősítése céljából kiadott mű üdvözlőversében is előfordul:³⁴

²⁶ FOX, Johann: *Actes and monuments of matters most speciall and memorable, happenyng in the Church, with an universall history of the same. . . the seventh time newly imprinted. . .* London, 1632.

²⁷ L. a 22. sz. jegyzetet!

²⁸ COMENIUS A. Janos: *Rövid Historiája az Tseh Országi Eklésiának Üldöztetésének, Melly Keresztynné lételeének kezdetitől fogva, azaz 849-dik Esztendőitől egész 1632-dikig folytatattik.* NÉMETHI Sámuel másolata 1795-ből (OSzK Kézirattár Quart Hung 1146.).

²⁹ L. a 22. sz. jegyzetet!

³⁰ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono.* Értekezés a legfőbb jóról. Sajtó alá rendezte: VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1974. Akadémiai. 96.

³¹ Joachimi Fortii RINGELBERGII *De ratione studii liber vere aureus.* Patak, [1651] typis principis = RMK II. 774.

³² DONÁSZY Magda – REICH Károly: *Arany ABC.* [Verses képek] [Bp. 1966.] Minerva.

³³ BENEDEK Elek: *Csudalámpa. Arany mesekönyv.* A világ legszebb meséi. Összegyűjtötte: BENEDEK Elek. Bp. [1924.] Athenaeum.

³⁴ *A kuruc küzdelmek költészete.* Vál., sajtó alá rendezte: VARGA Imre. Bp. 1977. Akadémiai. 758.

„Quin i, lanienas inspicie
Bohemicas, et tunc fatere in Austria
Austeritatem stare pro clementia.”

Bárki vagy bárkik voltak is a röpiratok szerzői, az elsőben felvetett hasonlóság az 1670. évi magyarországi és az 1621. évi csehországi események között igen meggyőzőnek és intőnek hatott.

A Bethlen János *Historiája* végére folyamatosan illesztett szöveg tehát az *Austriaca austeritas* volt. A szerző a bevezetésben csak annyit árult el magáról, hogy *Nativus Ego Hungarus*, azaz magyarországi születésű volt. (A_{2b}). Erre az utalásra a szakirodalom eddig nem figyelt fel, hiszen a röpirat írójának sokáig tévesen Bethlen Miklóst tartották. Jankovics József cikke azonban meggyőzően bizonyította,³⁵ hogy ez lehetetlen.

Bethlen Jánosnak a szerzőségét is el kell utasítanunk, hiszen — amint láttuk — Benkő Elek világosan utalt arra, hogy ez a szöveg nem volt benne az eredeti kéziratban. Valószínűleg még a 17. század 70-es 80-as éveiben másolta — az egyik Magyarországról száműzött vagy kárvallott e vádiratot a *Historia* szövegéhez. És e változat további másolatai következtében a *Historia* szerves részévé vált. Az összes, OSZK Kézirattárában őrzött, a 18. században, de még a Horányi-kiadás előtt készült *Historia*-kéziratban megtalálható ez a kiegészítés.³⁶ A szöveg bemásolásának oka talán az lehetett, hogy a röpirat megjelenése után igen ritkának számított. Angyal Dávid levéltári források alapján idézi, hogy „A gonosz kiadványt, mint a kormány hívei nevezték. . . , egy kolozsvári könyvkötő árulta a nagybányai vásáron és a kormány tartott a vádirat hatásától, mert a példányokat szerette volna lefoglalni.”³⁷ Nem véletlen az sem, hogy az *Austriaca austeritast* megjelenése után egy évvel változtatás nélkül újra kinyomtatták a *Continuatio*ja elé is. A röpiratokhoz így is nagyon nehéz volt hozzájutni. Bethlen Miklósnak sem sikerült 1677-ben mindháromat megkapni, csak a *Confirmatiót* tudta megszerezni Kolozsvárott, a nyomtatványok megjelenési helyén.³⁸ Kéziratos terjedése viszont az egész 18. században folytatódott, mígnem újra nyomtatásban is napvilágot látott abban a városban, amelynek politikája ellen eredetileg irányult, Bethlen János *Historiájában*.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról. Közvetlenül a fenti címben körvonalazott témáról szóló korábbi cikkem¹ megjelenését követően hívta fel figyelmemet Rózsa György az ő már korábban megjelent írására, *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen*,² amelyet — és erre nincs mentség — sajnos nem ismertem.³ Ebben több mint félszáz, nagyméretű, metszettel díszített, vizsgatételeket tartalmazó, plakátalakú nyomtatványt ír le az 1633 és 1774 közötti időkörből, amely mind magyar vonatkozású. Ezek közül nem kevesebb, mint kilenc selyemre készült. Egyedül csak az 1740-ben Kolozsvárott nyomtatott található csupán az említett cikkemben.⁴ Figyelmen kívül hagyva a külföldön (Bécsben és Prágában) előállított négy vizsgatételt, négy selyemre nyomtatott hazai kiadvány pótlás formájában történő ismeretetését kötelességemnek tartom.⁵

A legrégebbit közülük 1735-ben Nagyszombatban jelentették meg. Az ottani egyetemen Antonius Hellmar vezetése mellett Emericus Norssich vizsgájához logikai témakörben írt húsz vizsgatétel a rendkívül nagyméretű kiadvány (128 × 82 cm) túlnyomó többségét alkotó rézmetszet alatt található. A sárga

³⁵ L. a 17. sz. jegyzetet!

³⁶ Fol. Lat. 1101, 1102, 1103, 3109.

³⁷ ANGYAL Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705*. Bp. 1888. 63.

³⁸ 1677. aug. 8-án kelt levele Teleki Mihálynak — idézi: JANKOVICS József: *i. m.* (17.) 358.

¹ *Magyar Könyvszemle* 1992. 264–269.

² *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 1987–1988 (33.) 257–289.

³ E helyen is megköszönöm Rózsa György segítőkész figyelemfelhívását.

⁴ *Acta*. . . 279. és 33. kép. — *Magyar Könyvszemle* 1992. 267–268.

⁵ A művészettörténeti részleteket a hivatkozott szakszerű cikkből szükségtelennek tűnt megisméltetni.

selyemre készített egylevels nyomtatványt a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka őrizi.⁶ A textil-alapanyag alsó részét levágták és csak ez került Nagyszombatban megnyomtatásra. A 13 cm magas csíkot ezt követően — néhány mm-es szükségszerű átfedéssel rövidítve az eredeti méretet — hozzávarrták a nagyobb részhez, amely a rézmetszetet már korábról hordozta.

Ez a megoldás arról tanúskodik, hogy a rézmetszet — alul üresen hagyott résszel — készen érkezett Augsburgból, és Nagyszombatban csupán a selyemről ekkor leválasztott üres csíkot helyezték a nyomda-sajtó alá. Nem megalapozatlan az az általánosító feltételezés sem, hogy a papírra készült hasonló kivitelű kiadványok esetében is ez volt az eljárás: a kész metszetek a vizsgatétel szövegéhez üresen hagyott mezőkkel készen érkeztek Augsburgból, ahol is az ilyen jellegű rézlapok és arról a nyomatok előállítására szinte speciális iparágga fejlődött a 17. és 18. század közepe között.⁷

A Rózsa György által ismertetett további három, ugyancsak sárga selyemre készült vizsgatétel szöveges részét mind Budán nyomtatták a Landerer-féle műhelyben. Időrendben az első, amelyet ugyancsak a Nemzeti Múzeum őriz, 1748-ban Martinus Poláknak a szegedi piaristáknál tartott vizsgájának hatvan tételét tartalmazza, amikor is a vizsgáztató Ernestus a S. Georgio (= Franciscus Schulcz) volt.⁸ A másik két selyemre készült vizsgatétel a Budapesti Történeti Múzeum Metszetgyűjteményében található. A korábbi 1751-ben azzal a hat vizsgatétellel nyomtatták, amelyről, a budai születésű Franciscus Xaverius Bergernek kellett ismereteit előadnia a vizsgáztató Josephus Pinter jezsuitának a rend budai kollégiumában.⁹ A későbbi Leopold Landerer budai mester 1763-ban készítette Joannes Mráznak, az esztergomi érseki szeminárium hallgatójának ugyancsak a budai kollégiumban tartott vizsgájára, akinek nem kevesebb, mint 74 tétellel kapcsolatban kellett számot adnia tudásáról Joannes Baptista Illei, Valentinus Kácskovic és Antonius Pilippen jezsuita professzoroknak.¹⁰

A metszetek Augsburgban történt előállításának feltételezését megerősítve lehet látni azokban a római számjegyekben is, amely sorszámok csaknem kétszázig terjednek a különböző metszetek felső szejelyén. Nyilván ezekkel különböztették meg egymástól az augsburgi műhelyekben a nagyméretű rézmetszeteket. Teljesen valószínűtlen, hogy ezeket onnan Magyarországra szállították volna, akár azokat oda kölcsönbe, vagy még kevésbé eladva.

Akad olyan Prágában 1774-ben tartott vizsgára készített metszetes vizsgatétel, amelyből selyemre nyomtatott példányt a Magyar Nemzeti Múzeum, míg a metszetről papírra előállítottat az Országos Széchényi Könyvtár őriz.¹¹ Jól példázza ez azt, hogy ugyanabból a metszetből egyaránt készültek levonatok selyemre és papírra.

BORSA GEDEON

1794-es levelek Aranka Györgyhöz és a Nyelvmívelő Társasághoz. A marosvásárhelyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1794-es levelesládájából az elmúlt kétszáz év alatt hozzáférhetőleg harminc levél látható napvilágot. Meglehetősen kevés, ha figyelembe vesszük, hogy az 1793. december 3-án alakult társaságnak az 1794-es év kezdő időszaknak számít, Aranka György pedig számos régebbi kapcsolata mellett a társaság jó működése érdekében most kezdi kibővíteni, kiszélesíteni kapcsolatait. 1794-ben küldi ki a szélrózsa minden irányába azt a felhívást, amely belépésre szólít az erdélyiek tudományos társaságába. Az év tragikus politikai fordulatai véget vetnek a Kazinczyval folytatott levelezésnek, ugyanakkor számos új kapcsolat kezdődik el — sok esetben éppen levelezés útján. Kovachich Marton György, a forráskutató, levéltáros akkor jelentkezik első latin nyelvű leveleivel, amelyekre Aranka mindég magyarul válaszol; gróf Fekete János is 1794-ben csatlakozik hosszú távra a társasághoz; sűrű a levélváltás Aranka és a Kolozs-

⁶ Acta... 277. és 28. kép.

⁷ APPUHN-RADTKE, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock*. Weissenhorn, 1988.

⁸ Acta... 281–282. és 37. kép.

⁹ Acta... 282. és 38. kép.

¹⁰ Acta... 285. és 42. kép.

¹¹ Acta... 286. és 43. kép. — Apponyi metszetgyűjtemény 4.

váron székelő társasági elnök, gróf Bánffy György gubernátor között is. Teleki Sámuel erdélyi kancellár fia, Domokos egyike a legaktívabb levelezőknek. De a szüntelenül bővülő társaságnak nemcsak „magas rangú” pártfogói vannak. Már 1794-ben sok a névtelen, vagy majdnem névtelen, országosan alig, vagy egyáltalán nem ismert személy: pap, diák, katona, közeli és távoli értelmiségi. A fennmaradt levelek nagyobb része 1794 első feléből való, ami összefüggésben lehet azzal, hogy Aranka augusztustól késő őszig Magyarországon tartózkodik, amikor visszatér Erdélybe, Kolozsváron rövidesen a megnyíló országgyűlés várja, ahol hivatalosként van jelen. Balsejtelmekkel. Augusztus 21-i budai keltezésű levelében beszámol Bánffy Györgynek Martinovicsék letartóztatásáról. Egyelőre semmi bizonyost nem tudni. Csak találgatni lehet. Milyen célból: „A dolog kimenetele meg fogja mutatni. . .”¹ írta, de amit hozzáfűzött: a „sokaknak másoknak” a letartóztatásáról, elhurcolásáról terjedő hírek nem sok jóval kecsegtetnek.

Az alábbiakban néhány – szám szerint 7 – levelet közlünk, az alábbi levélírók szerint:

1. Kotsis Sámuel, Sepsiszentgyörgy, április 3. – 2. Elek Márton, Magyar Földvár, május 9. – 3. Henter Antal, Szent Demeter, május 12. – 4. Ángyán János, Debrecen, május 18. – 5. Székely Márton, Beszterce, augusztus 18. – 6. Tszizi (Csizi) István, Tokaj, október 9. – 7. Szalkai Antal, Pest, november 14.

Kik voltak ők? Nehéz röviden felelni a kérdésre. Többségükről jóformán csak annyit tudunk, amennyit levelük elárul; javarészüik életrajzi adatai ismeretlenek az utókor számára. Kotsis Sámuel sepsiszentgyörgyi református lelkész egy 1787-ben talált, de az ezerhatszáz évek közepéről származó kéziratról számol be, amelyben az idő folyásáról, változásairól szól az ismeretlen szerző, s ha mára fennmaradt volna az írás, talán a kezdeti időjárásmegfigyelésről tájékozódhatnánk. A társaság dokumentumait közlő kötetben eyszer találtuk meg a levélíró nevét, a társaság tagjai sorában.²

Elek Márton³ magyarföldvári református prédikátor neve sem ismerős; őt is tagnak hívták az egykori társaságba, az ő leveléből egy szegénysorsú lelkész keserve tör elő, aki szeretné írásaival is a közjót szolgálni, de „mind eddig nem tapasztaltam az Elöl-Járóknak azt az én reám való Tekintetteket hogy olyan Elő-menetelemet munkálódtak volna, hogy a nálám lévő Talentomott, Nemzetemnek Hasznára fordíthatam volna.” Kéri Arankát, hogy olyan ekléziához juttassa, ahol némivel több legyen a jövedelme, hogy jegyzéseivel, kézírásaival a társaságot szolgálhatná. Már hozzá is fogott a fordításokhoz. Aranka levelére írt rövid megjegyzéseiből sejteni lehet, hogy ő is szívesen papírra vetné feljegyzéseit az időjárással kapcsolatos megjegyzéseiről. (Nem tudjuk, hogy tervét megvalósíthatta-e?!)

Henter Antal báró nagy tisztelettel vette meghívását a társaság tagjai sorába, rögtön el is küldte az ún. „tagdíjat”; az első öt rhénus forintot. Henter Antal nevét több taglistán is megtaláljuk; tudományos tevékenysége ismeretlen. Később fontos hivatalhoz jutott.⁴

Ángyán János levelét még a debreceni kollégiumból írja; mint diák eltűnődik a „nemzetünk diszét már valahára munkába vett társaság”-ok sorsáról, amelyek – mint a kassai és a pesti is – már korán elenyésztek. Szinte imát mond a létrejött erdélyi társaság fennmaradásáért, amelynek híre örömet váltott ki, mint írta: „Repesnek minden igaz Haza-fiak sziveik azon való örömeokban, hogy ismét egy nemes Társaság készül. . .”, amelynek célja lesz a nemzetet kiemelni, a műveltebb nemzetek példáját követni a sok-sok tennivaló megvalósításában. A lelkes levélíró az első, akinek életrajzi adatai ismertek: 1768. március 10-én született Vörösberényben, Veszprém megyében, ő is a debreceni diákevek után külföldi akadémiára ment, Jénába, ahonnan hazatérve több helyen lelkészkedett, míg 1846-ban meg nem halt. A lexikonok több nyomtatásban is megjelent művét tartják számon.⁵

1 Magyar Könyvszemle 1987/3. 226.

2 JANCsó Elemér: *Az erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 348.

3 Uo. 347.

4 Aranka levélben (1794. júl. 25.) beszámol gróf Teleki Imrének arról, hogy Székelyudvarhelyen Bánffy György gubernátor részt vett a főtiszt választásán. A több jelölt közül báró Henter Antal, a katonikusok jelöltje kapta a legtöbb szavazatot, 150-et. Őt követte a református jelölt 148-cal.

5 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. 182–183. (Bp. 1981.)

Székely Márton fiatalkori levele elárulja írója fokozott tudományos érdeklődését — különösen a nyelvészet kérdései iránt. „... most leg előbb egy jó Magyar lexicont kellene készíteni, a Magyar Országgi tagoknak munkájokkal is élvén anak készítésében. . .”, mint önérzetesen írja: „hiszen nem alább való egy Magyar egy Németnél és a Magyarok közt is vagnak originális elmék. . .”; s bár ő a szerencsésebb tudós-jelöltek közé tartozik, Marosvásárhelyen tanult, majd később Göttingában, és Marburgban, az utókor mégsem tudhat sokat róla; kéziratai elvesztek, születési és halálozási ideje ismeretlen; noha nemcsak könyvtáros volt, hanem Aranka lemondása után — egy rövid átmeneti időre — a társaság titkoka is. Akkor láthatta valójában, hogy milyen nehéz állás mellett tudományszervezőként jeleskedni a tudományokat nem pártoló világban. 1817-ben bekövetkezett Aranka halála; ő írja meg első ízben Aranka életrajzát, amely megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-as évfolyamában.⁶

Tsizi (Csizi) István Tokajban letelepedett főstrázsamester (1728–1805) erdélyi ivadék; nem ismeretlen, korábban is váltottak levelet Arankával, ő közvetítette a társaság szándékait a sárospataki kollégium tanárai felé; ő szervezte be tagnak Bartzafalvi Szabó Dávidot is. Egyik — 1793-ban írott, Arankához szóló — levelét Nagyszigethi Kálmán tette közzé.⁷ Nem ismeretlen levélíró, levelezett Kazinczyval is, a verseket írogató Molnár Borbálával is. Lakodalmi verseit — mint írja — ki is nyomtatták. És több más műve is nyomdafestéket látott,⁸ főleg a katonai élettel foglalkozók. S talán amit a költőnről feljegyzett — az még az irodalomtörténetnek is érdekes lehet. Régi barátsággal kérdi Arankától, hogy kik a Tudós Társaság érdemes tagjai?

A felsorakoztatott levélírók közül a legenigmatikusabb Aranka számára talán Szalkay Antal⁹ lehetett, akitől Aranka valószínűleg nagyobb támogatást remélt, erdélyi lévén viszonylag sokra vitte, hiszen 1790-től Sándor Lipót főherceg-nádor komornyikjának nevezték ki; 1792-től bizonyos irodalmi dicsfény is övezi, Bécsben Albertinél megjelentette Blumaer *Eneaszát* (*Abentauer des frommen Helden Aeneas*), ami magára irányította az erdélyi elszármazottakra is figyelő Aranka tekintetét. (Ezt a kötetet Prónay Sándor küldte meg Arankának.) Aranka ekkor még nem tudhatta, hogy az elszegényedett erdélyi köznemesi család sarjának személyében egy veszedelmes emberrel van dolga, olyannal, akiben a tehetség és a széllhámosság, a tudományos érdeklődés és a kalandor könnyelműség egyaránt jelen van. Honnan is tudhatta volna Aranka, hogy Szalkay veszedelmes besúgó,¹⁰ spicli, akit a levélírás idején, 1794. november 14-én már főkomornyiki állásából is elbocsájtottak. A levelében felsorolt, a társaság tagjainak sorába „bé avatott” urak híre nyilván örömmel tölthette el Arankát, s az 1795 augusztusától Marosvásárhelyre letelepedett Szalkay Antal — az 1795. novemberi jegyzőkönyv tanúsága szerint — már jelen van a társulat ülésein; felszólal, felolvas, és többen is ámulva hallgatják a „világot járt” hazafit, aki tudós aprólékossággal beszél a társaság ülésein arról, hogy miként lehet márványra metszve írni, vagy melyek a mezőgazdaság gondjai. . . Nem tudjuk, hogy az alatt a néhány év alatt mi derült ki a kétes Szalkayról Marosvásárhelyen, de az átmenetileg bérelt ház tulajdonosának gondjai voltak a bért nem nagyon fizető Szalkayval.¹¹ Nyughatatlan vére azonban nem sokáig marasztalta a székely fővárosban. 1753–1804 között zajlott viharos élete; a halál Budán érte utol. A levél, amelyet most olvashatunk — adataival túlmutat önmagán. Lehetőséget nyújt arra, hogy felülvizsgáljuk eddigi ismereteinket a társaság máig is 1794 nyarától 1795 teléig szüneteltnek hitt üléseiről. De ez már egy másik közlemény anyaga lehet.

* * *

⁶ Tudományos Gyűjtemény 1818. XII. 68–91.

⁷ Magyar Nyelvőr 1895. 379–382.

⁸ SZINNYEI József: *i. m.* II. 390–391.

⁹ JANCSÓ Elemér: *i. m.* 172, 177, 198, 199, 201, 209, 212, 216, 221, 227 és 349.

¹⁰ *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795.* Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán. II. 99. (Budapest, 1952.)

¹¹ ItK 1898. ILLÉSY János írta meg az életét. További adatok rá vonatkozóan az ItK 1900. évfolyamában.

1.

*Kotsis Sámuel levele Aranka Györgyhöz*¹²

S[epsi]Sz[ent]György 3 Ápr. 1794.

Méltóságos Ur

Méltóságos Gratiósius Uram!

A Méltóságos Ur hozzám méltóztatott porontsolatjára, holmi régiségekre való vigyázásban szorgalmatos vigyázást noha tartani kívántám; mégis olly szerentsém eddig nem lehetet, hogy mármost valami ollyás nevezetessel udvarolhatnék. Hanem –

Ez előtt hét esztendőkkel akadtott kezemben egy régi darab irás, amellyet ujra le irtván most a Méltóságos Urnak ki küldeni bátorkodtam. Ez a Venus Plancta esztendejére készült egy Calendárium, amint nyomozhattam azon régi irásbul 1600nak a közepén készült, és attol fogva sok esztendőknön által obser-váltatom, s hogy az idő folyását s változásait találta alkalmason arra az régi irásra néhol fel jegyeztetve találta én magam is az 1787dik esztendőben obser-váltam, s valóságoson hogy jól találta úgy találtam et-től indittatván az utántolfogva (noha sok bajaim és utaim miat igen feleslegesen) tettem a több Planeták esztendejeken is observatiokor, de úgy veszem eszemben, hogy ha az ember egy illyent akarna más plané-ták esztendejére készíteni, úgy sok esztendőknön alatt folytatando observatiokra volna szükség. Hogy illyen alatsónsággal bátorkodtam az Méltóságos Urnak udvarlani, instálom arrol alázatoson a Méltóságos en-gedelmet, továbbis a Méltóságos Ur porontsolatja nyomozásában meg nem szünöm, lenni kívánok Méltóságos Ur

alázatos szolgálja

Kotsis Sámuel

S[epsi]Sz[ent]Györgyi ref. Pap.

2.

Elek Márton levele Aranka Györgyhöz

M[agyar] Földvár 9 May 1794.

A Békességnek és a Szép Rendben magát gyönyörködtető egyedül bölts Istene közzölje bövséges Áldásait a Méltóságos Urral!

Vettem, nagy Tisztelettel, a Méltóságos Urnak hozzám intézetett Levelét, mellyben, Személyemet és Tehetségemet fellyül halado Betsületemet látom, a mellyre engemet méltóztat fel-magasztalni, midön engemet a Magyar Nyelv-Nemzeti Társaságnak nagy érdemű Hívei közzé méltóztatott hívni. Megvallom azt egyenes Lelki Esmérettel, hogy Értelmeknek Gyermekségemtől fogva fő és szüntelen tartó Fog-lalatosága egyedül tsak az volt, hogy nem magamnak, hanem a Közz-Jónak éljek, és minden Istentől ajándékozott Elmémbeli Tehetségemet tsak annak szenteljem. De ezen fel-tett Tzélomra való Eljutást nagyon meg-akadályoztatta az én szegény sorsom, mellybe mint Gyermek koromkori Árvasságom, mind pedig mostani házi Állapotom Hellyheztetett. Mert ámbár az Istenek nagy Kegyelme lakozott is én ben-nem, a mellyel minden Erővel igyekezek szolgálni az Anyaszentegyháznak, de ugyan tsak mind eddig nem tapasztaltam az Elöl-Járóknak azt az én reám való Tekinteteket hogy olyan Elő-menetelemet munká-lódtak volna, hogy a nálám lévő Talentomott Nemzetemnek Hasznára fordithattam volna. Sőt a mi na-gyobb Keserűségem, valamikor valamelly népes Ekklesia engemet meg-hivott az ő Szolgálatyára, még annak is ellent állottak. Mellyre nézve Tsendességem sem Tehetségem nem lévén igen távul estem az én Tardjamtol. [?] Hogyha annakokáért Nemes és Méltóságos Haza-Fiakbol álló Bölts és Tudos Társaság engemet avagy tsak legg-alább való Szolgájának is akar fogadni, vegye Munkába, alázatoson esedezem, hogy én ollyan Ekklesiába lakhassam a mellyben a Tudományokban való különös Házam; és ahoz való Jövedelem is lehessen. Mert Tehetség nélkül még a legg-hasznosabb Munkának sem lehet jo Véget érni, és a mostani Világban Betsülete sintsen.

¹² A leveleket JANCSÓ Elemér másoltatta le az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárából, valamint a Lyceum könyvtárának kéziratárából.

A mi az én különös Jegyzéseimet és kéz Írásaimat illeti, azoknak hasznos Rendbe szedegetése igen Tsendes Alkalmatosságot kíván, és oly hamar nem is lehet Végbe vinni, hogy mostan el-küldhettem volna, de azért hogy most halad, el nem marad, hanem jó moddal el-készítvén bé-küldöm. E mellett azt is jelentem, hogy én hozzá fogtam Stapserből, a Nemzeti Nyelvből magyarra fordítani, de némi nemű képpen rövidíteni is az Erköltsi Tudományt (: Moralem Theologiam).

És azt is fogom az Urral közleni. Mostan pedig, mivelhogy bizonyos Okokra nézve világosan Ertelmemet ki nem írhatom, ajánlom magamat a Méltóságos Urnak hozzám ki jelentett kegyességé[be] maradván Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája

Elek Márton

M[agyar] Földv[ári] Refor[mátus] Praed[icator]

Címzés: Perillustri ae Spectabili Domine, Domino Georgio Aranka, Inclytae Regiae Tabulae Supernumerario Adessori meritissimo – Fautori mihi maxime collende

M[aros] Vásárhely.

Aranka jegyzete: Földvár 9 May Elek Márton

- 1) Igéri Szolg[álatát] (Az Idő Járásáról tett Jegyzéseinek közléséről)
- 2) Panaszol és Segedelmet kér. – Válaszoltam 22. May.

3.

Henter Antal Aranka Györgyhöz mint titoknokhoz

Tekintetes Nemes Magyar Nyelvet Mívelő Társaság!

Méltán érdemes az büntetésre azon Fiu, akki édes Szülőit kiktől éltét vette, nem betsülli, nem segilti, sőt meg veti de valójába nem kisebb büntetésre méltó az is én előttem, akki kedves Hazájának, mellyben születet, mellynek kebelébe tsendesen él, Boldogulására, előmenetelire egész igyekezettel nem törekedik; már pedig szerentsém lévén az mult holnapba hozzám utasítani méltoztatott Tudosításából a Tek[intetes] Nemes Társaságnak szent és ditséretes igyekezetét is volta képpen megérteni, sőt a Nemes Társaságba való hivatalot is nagy köszönettel olvasni: egész késéggel, örömmel és szivességgel ajállva tsekély Személyemet, és a töllem ki tehetőkben segedelmemet mellyre való részt az alat is az meg jedzet őtt Rh[énus] forintokat Méltóságos Királyi Tábla edgyik érdemes Tagjának Aranka György Urnak ezen válaszom mellet kezibe küldettem hogy aztat bé adni ne terheltessek a hova illő léssen. Akki magamat Atyafiságokban midőn hathatosan ajállanom vagyok egész

Tisztelettel az

Tekintetes Nemes Magyar Nyelvet Mívelő Társaságnak!

alázatos kész szolgája

B. Henter Antal

Sz[ent] Demeter. Pünkösd havának

Tizenkettődik napján 1794.

4.

Angyán János levele Aranka Györgyhöz

Tekéntetes Ur!

Nagy lelkű Haza-fi!

Tsudálkozunk, a mi régi s még Ásiának északi részeiben sátorozó eleinknek azon vastag s, bárdolatlan szokásaik s erköltseik olvasására, szemlélésére, mellyek szerént őket kivált a kevély Görög Irók, ugy festik le, mint az emberiségnek tsak nem minden esméretén kivül bujdozó embereket, ha ugyan ezeknek, a magok nemzetek pallérozott erköltseit, az imadásig magasztaló Iróknak vélekedések szerént, azoknak lehet mondani: holott pedig a szomszéd Khinaiak régi s tsak nem minden emberi emlékezetet

fellyül haladó pallérozott erköltseiknek a bálulásig tündöklő fények, az ő erköltseik formálásárais tehetek volna valamit. — De el enyészik minden tsudálkozásunk, ha össze vetjük azt az emberi nem gyermeki idejét, a máj ember-korra jutott s virágzó időkkel, az ő szomorú ábrázatú lak-hejeket, édes Hazánk kies paraditsomával, s kivált azt az ellenséges természetet, a melyly ő köztők, és a Khinaiak közt, szüntelen való háborgásoknak, ellenségeskedéseknek termékeny szülője vólt, édes Hazánk, máj Fijainak magát kedveltető természetével, mellyel azt érdemlették, hogy a leg pallérozottabb Nemzetekis, barátságokat keressék, társalkodásokat vadászszaak; azomban mégis (:mert meg kell vallanunk ha mind szeméremmel is:) vagnak nem kis számmal olly tsuda szabású lak-társaink, a kiket, ugy láttzik, nem a Nemzetek boldogságát szerető, s elő mozdítani kívánó természet alkotott, hanem nem tudom mitsoda nemzetek ellensége rugott össze, a kik azon kívül hogy valamire tennék fenyevedt kezeket a mások, kivált nemzetek javára, azok ellen mérges fulánkokkal kelnek ki, a kiknek ere szives törekedéseket meg sajdítsák. — Ezek voltak azok a magok emberiségeket önként meg tagadó Hárpiák, a kik arra Nemzetünk diszét már valahára munkába vett társaságokat, minéműek voltak a Kassai, Pesti s más társaságok, minek előtte szárnyokra kelhettek volna, sok Nemzetünk — javát igazán szerető szivek meg vérzésével el ragadozták. — De áldott légyen a mi nemzetünket szerető Istenség! a ki mentül vigyázóbbak ezek ennek javával meg akadajoztatására; annál többeket ébreszt fel, minden akadajok szerentsés el hárításával ennek elő mozdítására. — Óh Hazám szeressed ezt a tégedet szerető Istenség meg betsülhetetlen ajándékát! — Készits a nemes álhatosságból olly temérdek pántzért ezeknek, a kik még most ugyan, tsak kedves hajnalodat derítik, de nem soká fényes napodatis egeidre felemelik, a mellytől más nemzetek Egeiis majd akkor fényt költsönöznek, készits kérlek olly temérdek pántzért ezeknek, a mellyet az irigyek leg hegyesebb nyilais haszontalan ostromoljanak. — Nemes lelkű Haza fő! Repesnek minden igaz Haza-fiak sziveik azon való örömben, hogy ismét egy nemes Társaság készül, a ki Hazánk el vettetett állapotját szivére vévén, ezt a ditsósságnak arra a póltzára törekedik emelni, mellyen amaz emberek Diszei a jó izlésű Anglusok, az emberiséget esmérő Frantziák, a természetbuvári a németek, egy időtől fogva a magok fényekben ragyognak. — Ez az igaz öröm birt engemetis ara, hogy tsekély irásommal é nemes törekedést idveztetném, s magamat ara hogy azok közt a Nemzetünk fényei közt, a kik ezen Társaságnak ékességei lesznek, tsekély tehetséggel rebegjek, abból a szent szeretből, mellyet szivemben Hazám iránt érzek, ajánlanám, nevezetesen hogy azoknak avagy tsak számát nevelni kívánám, a kik kedves eleikket, dicsó viselt dolgaikkal edgyütt, a régiség mohos sirhalmi alól ásni s a régi Görög Irókat magyar köntösbe öltöztetni törekednek, a ki maradtam

Debretzenben 1794. 18. Maiusb[an]

A Tekéntetes Urnak

hív tisztelője
Angyán János
a Collegiumban

Aranka jegyzete:

Vettem 30 May Angyán János.

5.

Székely Márton levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Mikor valamely dolgot mással össze hasonlítunk, akkor tudjuk meg és látjuk által anak vagy fogyasztásait, vagy különös tulajdonságait. Ha a Magyarok nyelvét, úgy a mint az én esmeretségem engedi, másokéval össze hasonlítom, igaz, hogy észre vészem, mely távol legyen egy jól ki pallérozott nyelvtől, de azonbann sok tulajdonságaira nézve elébb becsülöm akár a deáknál, akár a németnél s ha a miénkben nem hibáznék az, a mi egy nyelvet nemessé szokott tenni, mind a kettőnél. Igen közel jár ez a nyelvünk a természethez. Sok szók vagnak benne, melyeket onomatopoiák-nak szoktanak nevezni, az az a dolgoknak természeti tulajdonságát jelentik, mint: *hang, sohogok, pustogok, puska, lassu, vékony, fejedelem, feleség, házasodom, szuszogok, pizsmogok, énekelek, kopogtatok, hortyogok, csepegek, dörgés, zugás, lehel-*

lek, zörgők, csergek, pattogok, lobogok, sat. Továbbá található a mi nyelvünkben olyan szokat amelyekkel le írhatjuk, a mi nagy, méltóságos és felséges dolog, mint:

Nagy neme meg tetszik híres elejiről
 Ama Kemény Simon cselekedetiről,
 S örökké élendő emlékezetiről,
 Ir a historia bövséggel a kiről. Gyöngyösi:

Találhatunk olyanokat, melyek a szomorúságot képzeltek, mint:

A hol Adonis van, Vénus is jajgat ott,
 Hullatván szemei keserves harmatot. *Ugyan az.*

Némelyek bálulást jelentenek, mint:

Beljebb az erdőnek setét árnyékában
 Pirus kesereg egy nagy fa aljában.
 Végtére bocsátja törét ágyékába
 S tulajdon vérenek borul bitorába. *Ugyan az.*

Mások jelentenek vigaszt, vagy a léleknek egyéb indulatjait, melyekre nincs miért példákat hor[d]jak elő.

Ugy tartom, hogy a deák nyelvet el takarta volna az a hir, mely el takarta a romai hatalmot, ha deákul nem irtanak volna Plautus, Terentius, Cicero, Virgilius, Horatius, Tibullus, Ovidius és miért számlálják elő több nagy nyelveket? de ezeknek és ezekhez hasonlóknak tudós pennája mentette még edig a haláltól, s mind adig védelmezni fogja, míg a nemes elméknek és tudományoknak betsüllete léssen. Így itélek más nemzeteknek nyelvéről is a kik nevelhettek sok Cicerokot, s így itélnék a Magyarokéről is, ha lett volna sok Gyöngyösi, sok Balassa, sok Molnár, Pápai, Bod, Pétzeli, sat. Minemünek [minekünk?] mint-hogy alig voltanak anyin, a menyi ki menő utja (kapusa) Erdélynek, még mind edig majd csak a mester emberek és kufárnék vészik hasznát a mi nyelvünknek, egy Teologus pedig vagy egy Philosophus, vagy egy Mathematicus koldus mellette. Jól tudom, hogy Nemzetünknek nemesebb indulatu fiai e fogyatkozásnak ki pótolására tett és teendő fáradazókat eléb becüllik a kotzka, kártya, tántz és más haszontalan idő vesztegetéseknél, mely által a hazának historiájiban halálok után is éljenek. Az ilyenekről azt mondom: *Macte nova virtute; sic itur ad astra.* S vallóssággal a ki az okoskodó észszel tud élni, által is látja ennek igazságát; mert oh mely sok pompás kaponyák hevernek széljel a földben minden név nélkül, midőn egy szolga *Aesopus* vagy *Epictetus* él! Ezt a hoszszu praefatiot épen nem azért írák, mint ha ez által a Méltóságos Urat akarnám serkentetni azon dologra, melynek el-mellőzése miatt még edig más nemzetnek kellett kusolnunk, ha egy *Quiantantiát* akartunk is irni, hanem azért, hogy meg mutassam, mely forró indulattal viseltetem Nemzetemhez és Magyar Nyelvünknek tökéletesebb állapotban való helyheztetését mely igen akarnám. Ere ugyan, közönségesen szollván, leg jobb mod a fáradahtalan dolgozás, kivált ha fundus avagy költség volna elégséges: Mindaz által részenként véve, ugy gondolom, hogy most leg előbb egy jó Magyar lexicont kellene készíteni, a Magyar Országi tagoknak munkájokkal is élven anak készítésében. Hogy pedig az anál jobban és hamarább véghez mehetne, minden betűt ki kéne adni egy vagy két embernek, akik ki dolgozván, a gyűlésben közönségesen ki szabott regulák szerint jo moddal, mikor osztán mindeniké készen volna, ahoz értő férj-fiaknak vizgálatára kéne bocsátani, ugy hogy másnak is a hibák keresésére jussa légyen, sőt jutalommal ösztönöztessék ara: így meg igazítván a hibákat, leg előbb is meg lehető lexiconunk jöne ki. Az után és az alatt is minden *scientiára*, vagy *facultásra* egy-egy *systemat* kéne készíteni, készítenék pedig azt ahoz tudó emberek, olyanok t.i. akik meg ért eszüek (judicii subacti). Mások ellenben kik még csak gyermekek az eféle dolgokban holmi aproság de hasznos könyvecskéknek fordításában töltenék idejeket, sőt magok is gondolhatnának-ki valamit, p.o. rövid *dialogusokat*, *Dissertationokat*, sat. hiszem nem alább való egy Magyar egy Németnél és a Magyarok közt is vagynak originális elmék, ha nem lehetünk is mindnyájan Gyöngyösik és Maróthik. Mind ezeknek pedig el igazításában ugy gondolom, hogy csak a késedelem leg nagyobb akadály: azért valamely hasznos itt a tzel, épen olyan szükséges ara felé kézzel lábbal (amint mondják) sietni, hogy ez által érzük el mi is azt már valaha, hogy nem a más szájjával együnk. Vigyük véghez, hogy egy falusi oskola mester is tanithasson Logicat, mely által a lidéztet ki kergesse a faluból; sőt, hogy egy paraszt anya is olvashassa az Ethicát és egy szántó-

vető Székely az Oeconomicát. Ami régiségeket találhattam Besztertzén, azokat küldöm, amiket ez után fogok találni, magam viszem el. Itt Besztertzén vagyon egy Magyar Notarius Balogh Istvánnak hívják, derék embernek látszik, jó lesz leveleket küldeni hozzá.

A ja, je affixákról is jegyezgettem egy néhány rendet, és küldöm.

Magamot grátiájába ajánlván, vagyok

a Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Székely Márton

Besztertze 18^{dikán} Aug. 1794^{ben}.

P. S. Instállom, méltóztasson megengedni nékem a Méltóságos Ur először is hogy a felelettel késedelmeztem, másodsor, hogy egy ilyen alá való levéllel bátorkodtam alkalmatlankodni.

6.

Tsizi (Csizi) István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,

Régi jó Uram, s Barátom!

Az Erdélyi Tudós Társaságnak, Anya-Nyelvünk pallérozását, sőt kimivelését tárgyazó Szent szándékát nyilvánosító böltés és a Virtushoz külömben is húzó érzékenységeket hathatósan fel indító Írása, hogy az én tsekéllyéssel is közöltetett, azért háládatos köszönetemet ez egynehány rendjeim által bé ajánlatni a mint tartyásomnak ismérem úgy Barátom Uramat egész bizalommal kérem.

Aranyom, ezüstöm énnékem nintsen, mellyel é kívánatos tárgyhoz érzésem szerint, kivált az é környéken igen sullyos drágasághoz képpeset segedelemül lehetnék, de elmém érteke is olly-gyenge, hogy valamely hasznos szüleményeivel á Tudós Társaság könyv-tárát épen nem gazdagíthattya. Minthogy Barátomnak írok, eddig való Munkátskáimat, mellyekben mind a sziv maga meg elégedését, mind az elme gyönyörködtetését igen keskeny mértékben találhattya, ki festem.

1. Még Cancellista koromban irtam Lakodalmi Verseket, á midőn néhai Méltóságos Báró Bánffy Mihály úr Méltóságos G. Kemény Therésia Aszszony ó N[agysá]gával meg párosodott. Kinyomtatattott Kolosvárt.

2. Munkám nyomtatattott ki Budán, mellyben néhai Grenadieros Kapitány Cserey Sámuel urat Magyar Versekkel bútsúztattam el Nemes Seregünktől, é volt a Barátság Tüköre.

3. Illy homlok írás alatt jött ki: Királyi Buda Vára.

4. Virtus Oszlopa, mellyet Méltóságos Gróff és F. M. Lieutenant Gyulai Sámuel Ur ó Exc[e]ll[enci]a tiszteletére Budán akkor emeltem a midőn ó Exc[ellenti]a Generalissá lett. Ez utolsó Budán, az eléb-beni pedig mind Budán, mind Erdélyben Kolosváron ki nyomtatattak.

5. Mercurius név alatt verseltem a Gombának ártalmas voltáról; é Szebenben nyomtatódott ki.

6. A Szarándok Aszszonyt, foglaltam Magyar versekben, mellyet Lambertné nevezetű Francia Dáma ki festett: é sajtót nem látva, minthogy á versek gyengeségeire nézve meg sem érdemlette; de némelly Erdélyi Méltóságos Dámák le iratták magoknak.

7. Készitettem két Könyvtskéket: egyikben a Köz-Katonáknak szolgálatbéli tartozásokat, másikban á Freiterek, s bizonyos tekintetekben az all-tisztek köteleességeket, azoknak könnyebbségekre, kik á szolgálatnak nyelvét az az Német nyelvet vagy épen nem, vagy tsak valamennyire értik, rövid és könnyen meg-érthető Magyar Kérdésekre, és Feleletekre intézvén ki irtam. Ezeket némelly Tiszt-Társaim kérésekre, s mint tapasztalásom szerint is mivel vólt századomat azokból épületesen oskoláztam, hasznosakat ki akarva nyomtatni, de minthogy ezt a F. Hadi-Tanáts hire nélkül nem tselekedhettem, hogy ez ellen ne hibázzam, Felső Herceg Palatinusúnknak, mint á Haza Törvénye szerint ország fő-Kapitányának ajánlottam, és mind á két Könyvtskéket á Magyar Országi Hadi-Kormánynak bé attam, hogy a Felső Hercegnek ajánlhassam engedelmet kérvén: á két Könyvtskéket mind-azon által ezzel á Válaszszal: nem ellenzi ugyan á Hadi Kormány, hogy Fő-Sztrása Mester ura uram á Munkát á F. Herceg Palatinusnak

ajánlja, de nem is javasolja, énnékem Postán vissza küldettek, holott én ezeket a nyomtatott Regulamentumból szedegtettem vala ki, és tsupán a szolgálatnak nyelvét nem értőknek könnyebbségekre, minthogy mind azokat, valamik a két könyvetskékben foglaltattak, a leg nehezebb móddal is meg kell tanulniok: ezt többször sürgetnem mivel félelmes, a könyvetskék másoknak nem használtatva nálam hevernek.

Most versekkel levelezem Méltóságos Gróff és Generális Gvadányi Joseff Urral, és olly vers szerető Aszszonnyal t.i. Mólnár Borbálával kihez még hasonlót nem szült a két Magyar Haza a verselésben: ez utolsónak első Munkája a két Magyar Hazában már szárnyal, a második most van sajtó alatt Kassán, a harmadikat pedig, mely munkában vagyok, a vagy most készül, az elébb tisztelt Méltóságod Generális Ur fogja meg tollasítani, itéletem szerint meg érdemelné ez a derék Aszszony ha a Tudós Társaság érdemes Tagjai közzé bé vetődnek, mert úgy még több munkára ösztönöztetnék kivált ha élelmére való bővebben volna, mivel édes Annyát, és három gyermekeit tsupán tsak varrással tartya, és ruházza kinek példájával talám több szépeink a rend felett való piperézés helyet könyvhöz, és író tollhoz nyúlnának a mely tőlök, mivel hogy előre ugró eszek nagyon, ki is telhetnék.

Á T[udós] Társaságnak velem közölt Irását még senkivel nem közölhettem, mivel Lábaim fájdalmai miatt ki nem mehettem, de Isten segedelméből mihellyt ki mehetek el nem múlatom. Tsak azt kellenék tehát tudnom, a ki az 5 for[intra] magát meg határozandja hól légye le? jönak itélném Debreczenben Fő tisztelendő Superintendes Hunyady Ferencz urnál.

Kik légyenek a Tudós Társaság érdemes Tagjai? igen kívánnám tudni mit is a Barátság könnyen tellyesíthet, s épen az a régi Barátság a melyben tovább is meg maradhatni kíván.

Régi jó Uram s, Barátomnak a Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja s bar[átja]
Tsizi István
Fő-Strása-Mester

Tokaj, 9^a Octobr. 1794.

P. S. Tisztelem a rólam emlékezőket

7.

Szalkai Antal levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur, Nagy Érdemű Hazafi!

Vettem mély Tisztelettel Méltóságos Urnak a Magyar Nyelv mivelésére fell állott Társaságnak nevében hozzám ereszteti méltóztatott Atyafiságos Levelét: melyből is kiirhatatlan örömömre értvén, mely ditső! nagy! és hasznos Foglalatosságban igyekeznek kedves Hazámnak Érdemesebb Tagjai! midőn szinte haldokló Anyai Nyelvünket nem tsak Uj-Életre, hanem egyszer-s mind annak ki- Fényesítésére, meg-örökösítésére, és más idegen Tudományokkal bővelkedő Nyelveknek egyenlőségére elltőké! . 't Sziwel, Szándékkal, és egyben kaptasolt erővel magok között ki munkálni meg határozoták.

Ezen nagy, és ditséretes Fell-Tételt (: tudni-illik) a Magyar-Nyelv Mivelését nem kétlem, hogy minden igaz Hazafi, már régen Szivében buzgón óhajtotta, ki volna hát az, aki ennek Fell-Segítésére minden Tehetségét örömet ne áldozná? Én részemről e ditső-pálja Futásra meg nyitott Utat örömmel, és minden készséggel fogom követni, és egyszer-s mind meg Fogják igyekezeteim bizonyítani, mely hála-adó Szivvel veszem, hogy ezen bölts és tudós Férfiak Társaságában (: kik is édes Hazámnak közönséges javára egyben állattanak :) Fell-vétetni érdemessé lettem!

A mi illeti a bölts Társaságnak Rendelése szerént a bé avatásra egy-egy Személyre meg határozott 5 Forontokat, valamint részemről, ugy szinte egyszer -s mind: *Gróff Haller Antal, Gróff Keglevits György Gróff Festetits János*. Tekéntetes *Szalabéri Horváth Sigmond*, és Tekéntetes *Volenhoffer Jóseff* Urakul Kezemhez által vévén, és ezennel ide rekesztem in Summa 30 Forontokat; nem külömben az Feljebb meg nevezett Méltóságos és Tekéntetes Uraknak Titulussaival együt, hogy a szerént a Nemes, és Bölts Társaság tudhassa, kinek kinek hová, és merre intézze viszont Feleletét.

Mind ezek után ajánlom magamat az bölts, és Nemes Társaságnak, kiváltképpen az Méltóságos Urnak, Szíves, Atyafiságos Szeretetekben, maradván holtomig
Az Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Szalkay Antal s. k.

P. S. Feleletit az Méltóságos Urnak ki kérem, hogy bizonyosan tudhassam, ha vette é Levelemet Pénzel együt?

P. S. Az Postán el nem veték az Pénzt az levélben, kéntelenitetünk egy ide lévő Kalmárnak Kinekis Rickl az Neve, és etzersmind Kolosvárat is vagyon boltya, által adni, az melynek assignatiojs Szerént, az Méltóságos Ur a pénzt Kolosvárt fel veheti.

Sig. Pest, 14^{dig} 9^{bris} [nov] 794.

Különálló címjegyzék:

Groff Haller Antal Camararus Ur – a Pest

Groff Festetits János Camarás Ur – a Pest

Groff Keglevits György Camarás Ur a Pest

Horváth Sigmond de Szalabér, és Szala vármegyei assesor a Pest

Valanhoffer Joseph Pest-Vármegyei Assesor a Pest

Szalkai Antal de Szalka a Pest.

Kívül: Szalkai

Aranka jegyzete:

Pest 14 Nov. Szalkai Antal Ur levele. Vettem 21. Nov.

Ajánlások a Társaságnak

Szalkai Antal Rénforint	5
Camarás Gr. Haller Antal	5
Cam. Gr. Festetits János	5
Cam. Gr. Keglevits György	5
Horváth Sigmond	5
Volesshoffer Josef	5

Rft. 30

Rickl Josef assignálása mellette. Azon nap adott a Gr. Kendeffi János Ur Rf. 5. felvettem. Postaköltség $\times 12 + 4 = X16$.

ENYEDI SÁNDOR

Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárott a 19. században.* A mai Mosonmagyaróvár régi település. A rómaiak Ad Flexumnak nevezték, és mert lakosainak mintegy kétharmada német volt, ismertebb neve a 19. században Ungarische Altenburg volt. Később ez egyesült a szomszédos Mosonnal. A vizsgált időszakban lakosainak száma két és félezer körül ingadozik.

Ebben a helységben nyitott nyomdát Czéh Sándor, akinek apja az angol tengerészeknél is szolgált és könyvszerető ember volt. Czéh Sándor 1813. április 13-án született. A gyerek később nyomdásztanuló lett a győri Streibig családnál. Fölszabadulása után különféle városokban dolgozott, és ezt követően, 1836-ban kért és kapott engedélyt nyomdájára megnyitására Magyaróvárott. 1883-ig élt. Két fia – Sándor és Lajos – szintén nyomdászok lettek.

Témánk szempontjából kiemelkedően fontos az a hír, amit a Győrött megjelenő Szabad Polgár c. lap tudat: „... 1848-ban már 3 fa- és egy Stanhope-féle vas-sajtóval dolgozott. Később egy könyvkereskedést és kölcsön-könyvtárt nyitott”.¹ A könyvtári engedélyért való folyamodványában ez áll: „... azon fogok

* Az itt olvasható írás egy terjedelmesebb tanulmány rövidített változata. Az eredeti a VEAB 1990. évi pályázatán megyei I. díjat kapott.

¹ Szabad Polgár 1875. május 16. 3.

iparkodni, hogy ezen könyvtárban a nemzeti szellem kifejlődése tekintetében, a Magyar Literaturának újabb kiválókat művei az olvasást kedvelők részére feltaláltassanak.²

Hogy a könyvtárnok 1883-ban bekövetkezett halála után a könyvtár meddig működött, nem tudjuk. Egy baráti beszélgetés derített fényt arra, hogy egy mosonmagyaróvári ügyvéd apja megvásárolta az egész könyvtárat, valamikor a múlt század végén. Mire ez az információ — más kutatásaim közben — hozzám eljutott, a hajdan volt könyvtárnak már csak töredékét találtuk meg egy — padláson. Az előkerült könyvek alapján dolgoztam föl a könyvtár történetét.

Ahol a könyvtár létesült. A bevezetőben elmondottakon túl kíváncsian leszek kissé részletesebben bemutatni azt a várost, ahol a könyvtár létesült. Moson az ország legkisebb és legtrikábban lakott megyéje volt. Lakosainak összetétele: magyar 30%, német 64%, horvát 2%, és egyéb 4% volt; 95% a katolikus vallású. 51 telkes gazda, 111 kézműves, kalmárok, kereskedők voltak a foglalkoztatottak között.³

1739 őszén nyílt meg gimnáziuma, ahol a mintegy száz tanuló részére a század 30-as éveiben, 1861-ig német volt a tanítás nyelve. Az iskolában könyvtár is működött, a század végén ennek állománya a tanári könyvtárban 1926 mű 4897 példányban és 70 folyóirat, az ifjúságiban 2327 tankönyvhöz járult 1115 ifjúsági olvasmány.⁴ 1818 őszén 22 hallgatónal nyitotta meg kapuit a Magyaróvári Gazdasági Intézet — az országban másodikként.⁵

A kölcsönkönyvtár megalakulása. Czéh 1835 végén folyamodott engedélyért, hogy Magyaróvárrott nyomdát létesítsen. Ezt a következő esztendőben meg is kapta. Két esztendővel később, 1838-ban továbblép hiszen a végzésben ez áll:

„Czéh Sándor M-óvári könyvnyomtató ebbéli Intézé-
tével párosítandó könyv kereskedés 's Olvasó
Tárának felállítására kellő legfelsőbb enged-
elmet kéri részére eszközöltetni. Mészáros Ferenc főbíró Urnak meghagya-
tik hogy 'e kéredelem eránt vizsgálatot
tévén veendő tapasztalását adja bé”⁶

Ezt a kérést továbbították a nádorispánhoz, ám az ügy elaludt; Czéh sürgeti az engedélyt, mire 1842 elején sok herce-hurca után meg is kapja. A könyvtár tevékenysége tehát megindult, s Czéh egészen haláláig gyarapította, működtette azt. A nyomdát 1880-ban átadta Lajos fiának. A kölcsönkönyvtártól nem vált meg.⁷

A könyvtár állománya. Jeleztem, hogy a könyvtár maradékát egy padláson találtuk meg, nagyon rossz állapotban. A több mint száz éves hányattatás, a silány elhelyezés, egérkárrok, penész és porosodás rongálták meg.

A feltáráshoz a könyveket fel kellett dolgozni. Nem a szokásos, a szabványnak megfelelő kártyákat tartottam erre alkalmasnak, hanem A/6 méretű fehér kartonokat használtam. Erre azért volt szükség, hogy az egyes kötetekről megjegyzéseket lehessen tenni. Ilyen volt egy ezzel a módszerrel készített katalóguscédula:

E-11 874
EBERHARD, A. G.
Westold und sein Freund. 1. Theil. Halle.
1830. Regner Buchh. 213 l. 13. cm
G = sz. c.: I. ltsz 874

² Moson megye jegyzőkönyvei 2548/1841.

³ FÉNYES Elek: *Magyarországnak és a hozzákapcsolt Tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben.* Pest, 1841. Trattner. 157.

⁴ MIHÁLY Ferenc — SZAKÁL Ferenc — SZIRÁNYI Péter: *A 250 éves Mosonmagyaróvári Gimnázium története.* Mosonmagyaróvár, 1989. NHF Mosonmagyaróvári Bizottsága.

⁵ VÖRÖS Antal: *Óvár, Óvár.* . . . Bp. 1968. Mezőgazdasági K.

⁶ Moson megye jegyzőkönyvei 275/1835.

⁷ Moson megye jegyzőkönyvei 877/1838.

kötéstáblán kétszer: olvasva (más-más írással)
 utolsó szövegoldal: wunderschön
 előzőeken kézzel: Dr Bobest István
 címlapon: Joseph Skarnitzl
 ex libris alatt látszik egy korábbi.

„3”

A G arra utal, hogy a kötet gerincén és egyéb helyen milyen adatok vannak. Az ltsz. a megtalált leltári számot jelzi, amit megismételni azért kellett, mert ezren felülit nem írtak, azt a szám fölötti vonalakkal jelezték, ahány vonal annyi ezer. Minden egyéb a tulajdonosokra valamint a használatra utal. Az időzójelbe tett szám az olvasásra vonatkozó saját megjegyzésem (l. alább).

Megjegyzem még a feldolgozásról, hogy számos mű szerepel a gyűjteményben, melyeknek ismeretlen a szerzője. Ezek földolgozásával nem tartottam érdemesnek az időhúzást, hiszen általában nem nagy értéket képviselnek. Az anonim kötetek száma mintegy 180. Az így elkészült cédulákat emelkedő számsorrendbe raktam. A munka befejezésével készítettem egy címléltárkönyvet, azzal a rendhagyó módszerrel, hogy azokat a műveket, amelyek megvannak, bevezettem, a hiányzók helyét kihagytam. Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy bizonyos eltűnt kötetekről tudomást szerezzek. Mivel Czéh a német anyagot külön nyilvántartásba vette, nekem is ezt kellett követnem. Az elkészült mérleg ez:

4390 német leltári számú könyvből megvan	1504 kötet
nincsen száma vagy régi	121 kötet
összesen	1625 kötet
francia nyelvű 408-ból	147 kötet
nincs leltári száma	18 kötet
összesen:	165 kötet
a teljesen földolgozott állomány	1790 kötet

Ha föltételezzük, ami nagyon bizonytalan eredményre vezet —, hogy az utolsó leltári szám 4390 lett volna és hozzáadjuk a kellően nem ismert, akkor a német állomány 37%-áról tudunk. Ezek az eredményeken belül még többféle számítást végeztem, s ezek végeredményeként az derült ki, hogy a teljes állománynak közel felét, 48%-át ismerjük, az van meg, vagy tudjuk, hogy ott volt a könyvtárban.

Bizonyos, hogy Czéh-nek volt nyomtatott könyvjegyzéke, ám az eddig nem került elő. A különféle számítások — az eredeti tanulmányban — igazolják, hogy a könyvtárban az 1625 német nyelvű könyv 1114 művet jelent, a francia pedig 117-et. Persze az olyan gyűjteményes kötetek, mint az *Ausgewählte Werke. . . , Erzählungen, Novellen. . .* stb. itt egy műnek számítanak, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezekben számos elbeszélés, kisregény látott napvilágot.

Kínálkozik a kérdés: honnan szerezte-szerezhetette be abban a kisvárosban egy nyomdász-könyvtárnok a gyűjteményt? E kérdésre a földolgozás során készített elemző föltárás sok adalékkal szolgált. Megtudjuk, hogy Czéh gyakorta leltározta állományát; erre mindig akkor került sor, amikor nagyobb tétellel növelte az állományt. Hogy miért nem folytatta az addigi számozást, nem tudjuk, de az átleltározás tény. Ezekről az ex libris-ek, s a bennük lévő leltári szám tudósít. Bizonyosan tudjuk, hogy kétféle ex librise volt. Ezekből tudni lehet, hogy ugyanazt a könyvet háromszor vette leltárba, mindig új meg új számot adva neki.

Ám a kérdést bonyolítja, hogy az adott műnek gyakorta más-más lett a száma. Pl. Bulwer, E. L. Eugen *Aram* c. művének az első esetben 218., a másodikban 2051., s végül 1471. lett a száma. Az ex librisek mindig más-más nyomással készültek. Nem lényegtelen, hogy az első két esetben Büchersammlung, a harmadikban Leihbibliothek szerepel, azaz itt már vállalja a kölcsönkönyvtár címet.

Czéh gyűjteményeinek alapja minden bizonnyal a saját könyvtára lehetett, hiszen van erre utaló bejegyzés, de van utalás az apja nevére is. A nagyobb tömeget minden bizonnyal vásárolta gyűjteménye részére, sőt egész könyvtárakat is megvett. A megmaradt 1625 német nyelvű könyv közül 197-ben található eredeti tulajdonra való utalás. Tekintsünk el az ilyen bejegyzésektől, ám kettőt ide kell iktatni:

Joseph Landes: 62 kötetben szerepel
Joseph Skarnitzl: 106 kötetben szerepel

Ama bizonyos Landestől megvett könyvekben ott a régi tulajdonos bélyegzője és soros leltári száma. Ugyanettől szerezte meg a teljes francia nyelvű állományt. Landes műveket, Czéh köteteket vett állományba. Skarnitzlról nem tudunk semmit, de minden bizonnyal bécsi lehetett, Czéhnek ott voltak jelentősebb kapcsolatai. Számításaim szerint mintegy 250–300 kötet származott onnan. Ez utóbbi szerzeményre nézve még fontos, hogy azok mindegyike 1830 előtt jelent meg, és hét még a 18. században.

Természetesen ezeken kívül bizonyosan volt egyéb forrás is a gyarapításra. Erre nézve csak jobbra föltevéseink lehetnek, de van egy konkrét adat is. Számos olyan könyv került elő, melyeket Stuttgartban adott ki a Franckh'sche Verlagshandlung. Ezek egyikében, a 611. leltári számúban a kiadó föltünteteti kiadványai jegyzékét, s ezek között a „Das belletristische Ausland, Kabinettsbibliothek der classischen Roman aller Nationen” c. sorozatot. Nos, ettől a kiadótól és ebből a sorozatból Czéh könyvtárában kereken száz kötet található (a megmaradt állományban!). Hogy ezeket a kiadványokat Czéh nem más könyvtártól vagy kereskedőtől szerezte be, arra bizonyíték, hogy ezekben semmilyen más tulajdonra utaló bejegyzés nincs és csak egy *ex libris* van bennük.

Ide tartozik még az a nem jelentéktelen tény, hogy a vizsgált könyvtárban egyetlen fűzött könyv sem volt. A nyomdásznak egyszerű volt a könyveket bekötni. Nemcsak az a bizonyosság erre, hogy mind kötött, de sokkal inkább az, hogy 59 kolligátum került elő a föltárás során, amit csak az a nyomda állíthatott össze. Bizonyosság erre az is, hogy sok kötet kötéstáblájából előkerült, kikandikált olyan nyomtatvány, amely magyaróvári eredetre utal. Ez a – könyvkötői kifejezéssel élve – „alátükrozés” vagy „hüvelyezés” mind ottani nyomtatványt tartalmaz. Ez a tény azért nagyon lényeges, mert megnehezíti, majd látni fogjuk, a használatra való megjegyzéseket, hiszen az újrakötés följavíthatta a könyvek állapotát.

Mikor jelentek meg a könyvtár kiadványai? A föltárás során iparkodtam a kiadás évét megállapítani. Sok esetben azonban ez lehetetlen volt: csonka címlap, olyan kolligátum, ahol az első lapok hiányzanak. . . stb., vagy egyszerűen nem tüntették azt föl a kiadók.

<i>A kiadás két évtizede</i>	<i>Kötetek sz.</i>	<i>%</i>
1761–1780	5	0.3
1781–1800	146	9.0
1801–1820	238	14.6
1821–1840	434	26.7
1841–1860	639	39.3
1861–1872 (!)	58	3.6
összesen	1520	83.5
é. n. ill. nincs címlap	105	6.5
együtt	1625	100.0
<i>A francia nyelvűek</i>		
1811–1820	5	3.0
1821–1840	95	57.6
1841–1857 (!)	65	39.4
összesen	165	100.0

Ha azt vesszük alapul, hogy az 1841-ben megnyílt könyvtár állománya akkor kevéske lehetett, azt Czéh folyamatosan gyarapította, akkor kitetszik, hogy a könyvek zöme nem sokkal a megnyitás előtt jelent meg. Már említettük, hogy a Skarnitzlótól megvásárolt gyűjtemény mind 1830 előtti volt, a Landestól átvettek pedig még újabbak; elmondhatjuk tehát, hogy törekedett a könyvtáros az akkor legfrissebbnek mondható könyveket beszerezni.

A könyvek szerzőiről többféleképpen lehetne szólni. Egyrészt megállapítani a teljes listát (készült is ilyen fölvétel), másrészt mintát venni. Ez utóbbi sokat elárul az egészről. Készült egy olyan jegyzék, amely 70 szerző munkáját sorolja föl, s ezeknek 515 műve volt ott, összesen 775 kötetben, amely a teljes állománynak kerekén 48%-át teszi ki. Ha ehhez hozzávesszük a leltárkönyvben kikövetkeztethető mennyiséget, 665 kötetet, 1440-et kapunk, ami az összes ott volt német könyvnek már 32%-a, akkor föltehetjük, hogy a minta jól képviseli az összezt.

A szerzők nemzetisége(a mintában!):

német (osztrák)	38	spanyol	1
angol	14	dán	1
francia	9	flamand	1
svéd	5	amerikai	1

Ez megközelíti a korabeli könyvtárak hasonló adatait.

Magyar szerző magyar nyelvű műve nincsen az állománytöredékben. Van ugyan két Jósika-mű: *Die Böhmen in Ungarn*. Historisches Gemälde aus dem Zeitalter. Übers. Klein, Hermann. 1–2. Band. (Pest, 1840. Heckenast), valamint az *Abafi* szintén németül, ugyanattól a fordítótól. (Pest, 1839. Heckenast). Sorozatban jelent meg ez a két mű, hiszen az előbbi annak 2. az utóbbi 5. kötete. Van még egy megcsonkított Gaál György: *Gedichte*. Wien, 1806. 93. I. Szerepel továbbá egy különös kiadvány is: *Magyaren-Spiegel oder wahre Schilderung der Völkerfassung und Richtung des ungarischen Reiches neuester Zeit*. Leipzig, 1844. Volkmar, F. 225. I. 22. cm.

Vannak a gyűjteménytöredékben szerzői sorozatok is. Bizonyosság lehet ez arra nézve, hogy mennyire törekedett a könyvtáros egy-egy írónak a teljes munkásságát megszerezni. Már amihez hozzájutott. Néhányat példaként mutassunk be:

Cooper, J. F.: *Sämmtliche Werke*, 1–174 Bändchen.

Gessner, S.: *Sämmtliche Schriften*.

Iffland, A. W.: *Theater*. 1–20. Band.

Kotzebue, A.: *Ausgewählte prosaische Schriften*.

Scribe, E.: *Ausgewählte dramatische Werke*.

A kiadói sorozatokból egyet mutassunk be:

Auswahl der neuesten und besten Romane. . . s itt a szerző és a műve következett. A lipcsei Wigand cég nagyon népszerű sorozata volt a *Volksbücher*, amelynek 52 füzetéből 21 megvan a töredékben. Ezeket Czéh kolligálta. Ezeknek a füzetkéknek (és a sorozat címének!) hatása lehetett Czéh igen jelentős ponyvakiadására is.⁸

Az állomány tartalmi összetételére nagyon körülményes megközelítő képet is adni. Annyit bizony mondhatunk, hogy annak 90% körüli része lehetett szépirodalom, s ennek kis része verses mű. Ez utóbbiak közül volt Schiller, Shakespeare, Homeros, ám inkább olyanok maradtak meg, mint Blumauer, Aixinger, Brachmann stb., és elszórtan a különféle gyűjteményes kötetekben is előadódik néhány. A regények között számos van a kor kedvelt témájából: Sittenromanen, Familiengemälde stb. Van jónéhány történelmi tárgyú munka, ilyenek a Bulwer-könyvek, útleírások, néhány történelmi munka, pl. a francia forradalomról.

Három magyar vonatkozású munkát említsünk meg külön is:

⁸ MÓNUS Imre: A Fóti dal ponyván = *Életünk* 1963. 1. sz. 145–148.

Breier, Eudard: *Der Königsenkel. — Schlacht bei Mohács.* 2 historisches-romantische Erzählungen. Wien, 1841. Stöckholzer Verl. 239. l. 19. cm.

Gersdorf, Wilhelmine: *Emmerich Töcköly. Fürst von Siebenbürgen.* Ein historische-romantische Gemälde. 1–2. Band. Celle, 1834. Schulze. VII. 214. l. 19. cm.

Storch, L.: *Die Kuruzzen, ein historisch-romantisches Gemälde aus der Geschichten Ungarns in zwei Novellen.* 2. Novelle: *Fürst Ragotzi.* Leipzig, 1828. Focke Verl. 276. l. 17. cm.

Ez a könyv Pozsonyból került Magyaróvárra és nagyon sokan olvashatták.

Egyetlen magyar nyelvű könyv maradt:

Kölesy Vincze Károly–Melczér Jakab: *Nemzeti Plutarkus vagy a Magyarország 's vele egyesült Tartományok Nevezetes Férfainak Életleírásai.* 2. k. Pest, 1816. Trattner. 278 l. 3 lev. 1. metszet.

Ebben Andreas Czéh bejegyzés van, ám nem sokat forgatták. A francia kiadványok kizárólag szépirodalmiak, de vers nem volt köztük.

Czéh Sándor könyvtárának igénybevétele. Lássuk, hogy a rendszeres bővítés, át- és újraleltározás milyen érdeklődést váltott ki az olvasók körében. A vizsgálat módszere, mint már jeleztem, az volt, hogy leíráskor a kötetek kaptak egy számot, amely az olvasás mértékére utal. Nagyon egyéni meghatározás ez, s talán az menti módszeremet, hogy egész pályafutásomat könyvek és olvasók között éltem, így szereztem annyi jártasságot, hogy egy könyvet kézbevéve, megítélhessem annak használatát. Persze hozzá kell ehhez venni — ismétlem — a mintegy 200 évet, a sok hányattatást, és nem utolsó sorban az újrakötést. Mindezek szem előtt tartásával így képeztem a jelzőszámokat:

- 1: alig volt kézben, legfeljebb 1–2 olvasó,
- 2: alig volt kézben, mégis megviselt állapot,
- 3: olvashatta 3–12 ember,
- 4: olvashatta 13–20 ember,
- 5: olvashatta 20–25 ember,
- 6: olvashatta igen sok kölcsönző, a kötet lapokban van, szakadt, hiányos. . . stb.

A „2” jelzet nem bizonyult érdemesnek, megtévesztő is, hisz az állapotot egyéb ok is előidézhetette. Hogy a módszer mégis elfogadható, igazolja az a tény, hogy az egyes kötetek nem leltári vagy kivált szerzői sorrendben kerültek kézbe, hanem a sok hurcolás után zsákokból, dobozokból, ám azok megítélésében elhanyagolhatóan kevés eltérés adódott. Számos esetben fordult elő, hogy egy-egy mű kötetei hetekkel-hónapokkal később kerültek elő, azonos számot kaptak.

Milyen volt hát az olvasottságuk a megtalált könyveknek? Az 1625 kötet 1684 művet jelent a kolligátumokkal együtt.

	<i>német</i>	<i>francia</i>		
1:	276 kötet	16.4%	7	4.2%
2:	22 kötet	1.3%	–	–
3:	775 kötet	46.1%	78	47.4%
4:	457 kötet	27.1%	72	43.6%
5:	135 kötet	8.0%	7	4.2%
6:	19 kötet	1.1%	1	0.6%

Összesen: 1684 kötet 100.0% 165 100.0%

Annak, hogy a francia nyelvűek mutatója magasabb, az lehet az oka, hogy azokat Czéh Pozsonyból vásárolta, s ott ezek iránt már nagyobb lehetett az érdeklődés. Persze ez így van a többi, más könyvtáraktól vásárolt könyvekre nézve is.

Miket kölcsönöztek a vizsgált könyvtárból az olvasók? Célszerű itt a kölcsönző szót használni inkább, hiszen a kivitt könyvet — bizonyára már akkor is — mások is olvashatták. A korabeli olvasók közül sokan valamilyen írásos nyomot hagytak a könyvekben, „bizonyágot” arra nézve, hogy ők azt olvasták, sőt,

mint látni fogjuk ítéletet is. A könyvtárban a könyvek bizonyosan számsorrendben álltak, s valamilyen jegyzékből kellett azokat kikérni, s csak ha már kézben volt, tudta meg az illető, hogy azt ő olvasta-e. Az alábbiakban majd látjuk ezeket a jeleket és más megjegyzéseket.

A teljes állomány elemzésekor, az olvasásra is figyelemmel, kiemeltem 70 könyvet, s megvizsgáltam azok olvasottságát részletesebben:

mutató	az állományban		a kölcsönzésben		
	kötet	%	kötet	%	
1:	276	16.4	81	10.3	29.3
2:	22	1.3	9	1.1	40.9
3:	775	46.1	312	39.8	40.2
4:	475	27.1	259	33.0	56.7
5:	135	8.0	113	14.4	83.7
6:	19	1.1	11	1.4	57.9
Összesen:	1684	100.0	785	100.0	46.6

Azaz, a mintavételben a 70 szerző munkái a teljes állomány 46.6%-át képviselik. Lehet, hogy a feldolgozás során kialakult bizonyos elfogultság, s ez okozza, hogy ezek képviselik az érdeklődésben is legnagyobb hányadot. Ide tartoznak azok az írók, akiknek műveit leginkább forgatták. Ezt igazolja az utolsó számoszlop, ami azt jelenti, hogy a gyűjtemény egészében meglévő állomány iránti mutató hogyan viszonyul a kiemelthez képest. Másként: az utolsó négy érték (40.2, 56.7, 83.7, 57.9) igazolja, hogy ezek voltak a legtöbbet használt könyvek.

Melyek voltak a legkevésbé és leginkább keresett könyvek? Az „1” jelűeknél megállapíthatjuk, hogy annak a kornak az olvasói nem kedvelték a verseket:

Aixinger, J.: *Gedichte*

Schiller, Fr.: — — *sämtliche Werke*. . . több kötetben

Blumauer: *Gedichte*

Gaál György: *Gedichte*

Homeros: *Ilias*. . . stb.

Wieland 17 művéből 10 kapta ezt a számot.

Az olvasók érdeklődését jelző számsor végén álló „6” 19 kötete ezeket a könyveket jelzi:

Flygare-Carlen: *Emile: Der Professor und seine Schützlinge, Gundrams Schatten im Mitternacht*. Eine Geisterszene aus dem 12. Jahrhundert. 1–2. Theil.

James, G. P. R.: *Eine unter Tausender oder die Tage Heinrich des Vierten*.

James, G. R. P.: *Karl Tyrell, oder das böse Blut*. 1–2.

B. Jósika, M.: *Abafi* 1–2. B.

Jósika, M.: *Die Böhmen in Ungarn* 1–2. B.

Lyse, I. P.: *Abendländische Tausend und eine Nacht oder die schönsten Märchen und Sagen aller europäischen Völker*.

Megerle, Th.: *Novellen und Erzählungen* 1–3. B.

Ridderstad, C. F.: *Die schwarze Hand*. 3–4. Th.

Schiller, Fr.: *Don Carlos*. (Bizonyára valahol színre vitték és a rendező forgatta sokat.)

Smith, J. F.: *Das Erbe oder die Lehren des Lebens*.

Smith, J. F.: *Licht- und Schattenseiten des Lebens*.

Stephens, A.: *Julie Warren, oder Glanz und Elend*.

Storch, L.: *Die Kuruzzen, ein historisch-romantisches Gemälde aus der Geschichte Ungarns in zwei Novellen.*

Sue, E.: *Die Berge von la Ronda. Nouvelle.*

Sue, E.: *Die Kinder der Liebe.*

Sue, E.: *Die sieben Todsünden.* 3. Der Zorn.

Tromlitz, A.: *Mutius Sforza.*

Willkomm, E.: *Rheder und Matrose.*

Ez a jegyzék teljesen megfelel azon tanulmányok adatainak, amelyek annak a kornak az olvasásáról tudósítanak.

Szóltam róla amikor a feldolgozásról beszéltem, hogy a címeírásakor följegyeztem a sajtóságos olvasói jeleket is. Az alábbiakban ezeket mutatom be. Az „*olvasva*” olykor „*olvastam*” bejegyzés mindig magyarul fordul elő a német könyvekben, összesen 364 kötetben. Valószínű, hogy maga Czéh hagyta ott a kézjegyet. A kor divatja volt ez, maga Széchenyi is alkalmazta. Ezt a bejegyzést minden esetben vagy a kötéstáblán vagy az előzéklapon találjuk meg.

Egy másik nyom a „*nem*” és a „*nem jó*” bejegyzés. Ezek szintén a kötéstáblán vagy az előzékben található. Ezeket a kölcsönző kritikának szánta és bizonyára mások okulására írta be. A jel nem mutat összefüggést az „1” kóddal. A két fenti beírás nem fordul elő francia nyelvű munkákban, ami arra utal, hogy ezek kizárólag Magyaróváron keletkeztek.

Ezeket követően sajtóságos és nagyon egy-egy személyre mutató jelekkel találkozunk.

Az első ez: *

Kifejezetten francia nyelvű könyvekben fordul elő, összesen hat esetben; ez pozsonyi használatra utal, hiszen onnan származnak a könyvek.

Már jóval különösebb ez a jel: 7X

Bizonyos, hogy Magyaróvárort keletkezett, hiszen csak olyan könyvekben fordul elő, amelyeknek előző tulajdonosa nem volt, s nagyjából a Frankfurtban működő Franck kiadó hozta ki. Az eredeti dolgozatban kigyűjtve szerepel a teljes listája azoknak a könyveknek, melyeket ez az ember kölcsönzött. Itt rövidítve annyit mondjunk el, hogy 13 német művet jelent ez a jel, kikövetkeztetéssel együtt 58 kötetben, és hat franciát 15 kötetben. Ha az egész állományra vetítjük, ez egy sokat olvasó személy lehetett. A kor divatos könyveit kedvelte, a regénygyárosok voltak a kedvelt szerzői: Hackländer, James, Dumas stb., azaz a családregények, a Sittenroman-ok voltak kedvelt olvasmányai.

A L·-jel olvasója csak német nyelvű könyveket olvasott, csak olyan könyvek szerepelnek ebben, amelyek Landestől kerültek Czéhhez. Nem lehetetlen, hogy maga a könyvtáros volt ez, ám lehet hogy az a bizonyos Landes, hiszen megegyezik monogramjával. Ezt a föltevést — bár nem tudjuk ki volt Landes — erősíti vagy gyengíti, hogy ő volt az, aki olvasta Gersdorf: *Emmerich Thöcköly* c. művét, s valószínű az is, hogy ő írta a végére: „*Zu wohl! Éljen!*”. Húsz szerző 29 műve volt nála mintegy 130 kötetben.

A fent mondottakon kívül akad néhány egyéb, figyelemre nem méltó bejegyzés, aláhúzás, a margóra tett egy-két szó, ám ezekkel foglalkozni tán nem érdemes.

Láttuk az állományról szóló fejezetben, hogy csak német könyvek maradtak meg. Az mindenképpen árulkodik, hogy Czéh ex libriseiben német nyelven vannak a tudnivalók, s az olvasásról szóló részben is csak ezekről nyertünk több ismeretet. Ez nagyon egybevág azzal, amit Széchenyi még 1828-ban írt le a magyar nyelvű irodalomról, annak olvasottságáról így: „Mennél többet olvasom Berzsenyi költeményeit annál nagyobb fájdalom tölti el szívemet, hogy oly kevesen olvasnak magyarul.”⁹ Nem tudjuk, volt-e a

⁹ SZÉCHENYI István: *Napló*. Bp. 1978. Gondolat. 553.

kiváló magyar költőnek Czéh Leihbibliothekjában könyve, de nem valószínű, mint ahogy más kölcsönkönyvtárban sem igen akadt. Nem is juthattak így hozzá a magyarul is tudók.

A könyvanyag összetétele olyan volt, mint az összes többi korabeli kölcsönkönyvtárban. Nem véletlen hát, hogy akadtak, akik hibáztatták az akkori selejtes gyűjteményeket és az irántuk megnyilvánuló érdeklődést. Székely János 1884-ben megjelent kis röpiratában már keserűen állapítja meg, hogy „az idegen és selejtes termékek nyernektéért és előnyt”. . . majd kissé később: „mohón hordják haza a sok *érdekes* regényt a legnagyobb rész idegen és selejtes műveket.” Nem mulasztja el, hogy ne idézze Tompa Mihály: *Náninhoz* c. méltatlankodó, a korra nagyon jellemző sorait:

Regényekkel borítva asztalod;
A „Bolygó zsidót” könyv nélkül tudod!
A Szózatot igaz nem ismered. . .

Idéz egy nagyon közel álló gondolatú költeményt is, de nem tudatja, ki a szerző:

Hogy halványulsz napról napra?
Meg nem foghatom a dolgot:
Hogy nem pirulsz, mikor annyit
Olvasod – Paul de Kochot?

Székely a végén már könyvmáglyákat javasol: „pusztítsák el. . . ama rossz könyveket!”¹⁰

Mindkét szerző könyvei ott sorakoznak a vizsgált könyvtár polcain, s mint láttuk, olvasták is sokan. Persze, nem ismervén a teljes gyűjteményt, tételezzük föl, hogy lehettek ott értékeesebb művek is, ám azokat elhordták.

Hogy Czéhnek a dolgozat elején fölmutatott szándéka akkor, a múlt század elején nem valósult meg úgy, ahogyan azt ő szerette volna – nemcsak rajta múlt. Tekintsük már azt magát nemes cselekedetnek, hogy abban a kis városban megkísérelt könyvtárt létrehozni. Vezette és működtette több mint negyven éven át. Az olvasás ügyének használt akkor is, ha csak szórakoztató könyveket adott kézbe.

A könyvtár sorsa jelenleg. Amikor a föltárás, letisztogatás megtörtént, a gyűjteményt a leltárkönyvvel és a kártyákkal együtt visszavittük Mosonmagyaróvárra, a Huszár Gál Városi Könyvtárba, ahol nagyon szakszerűen és méltón nyert elhelyezést. Bárki, bármikor megtekinthette a város jogos örökségét. Néhány évvel később a Hanság Múzeum visszakövetelte azokat, mondván, hogy a nehéz időkben, mikor a városi könyvtárnak még nem volt megfelelő helyisége, ők tárolták. Hol van jobb helye – majd eldönti az idő.

Felhasznált irodalom:

BÉL Mátyás: *Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése.* Moson vármegye. Ford. MIHÁLY Ferenc. Mosonmagyaróvár, 1985. Kiad. GySm. Levéltári Igazgatóság.

H. HALÁSZ Anna: *A Zempléni Kaszinó könyvtára. (1831–1850)* = Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985. 271–292.

KAMARÁSNÉ KÉZDI Ágnes: *A kölcsönkönyvtárak története Magyarországon. (1772–1945).* Kézirat az ELTE Könyvtártudományi Intézetében (D 3090).

Kisalföldi könyvesházak. Győr, 1981. Szerk. ZÖLD Ferenc.

KÓKAY György: *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben* = MKsz 1984. 34–44.

KOVÁCS Pál: *Győri olvasó-egyesület* = Társalkodó 1840. jan. 20.

KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján.* Bp. 1943. Kir. M. Egyetemi Ny.

¹⁰ SZÉKELY János: *Miket ne olvassunk?* Kolozsvár, 1884. Stein János K. VIII. 72.

KUNTÁR Lajos: *Kölcsönkönyvtár Szombathelyen a Bach-korszak kezdetén* = Vas megyei könyvtárak értesítője. 1986. 2. sz. 30–33.

MAGYAR Mihály: *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében*. In: Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1. k. 465–487.

Olvasó Kabinet, Lese Kabinét = Magyar Kurir 1789. 132–133.

SZELLE Béla: *Olvasók, könyvkiadás, tömegolvasmányok az önkényuralom időszakában*. In: Kovács Máté emlékkönyv 86–112.

SZEMZŐ Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei*. = MKsz 1939. 165–175.

MÓNUS IMRE